

підтримка взаємодії з Антитерористичним центром при Службі безпеки України та іншими суб'єктами боротьби з тероризмом держави; контроль виконання заходів протидії диверсіям і терористичним актам на воєнних об'єктах.

Крім того військові частини в умовах повсякденної діяльності здійснюють передчасну підготовку до проведення антитерористичних заходів на воєнних об'єктах, яка, зокрема, передбачає визначення об'єктів можливих терористичних посягань, забезпечення постійної готовності сил та засобів, що залучаються до антитерористичної операції та розробку антитерористичних планів відносно імовірних об'єктів і напрямів терористичних посягань.

В цілому ж ефективна антитерористична боротьба вимагає формування антитерористичних формувань, що будуються на мережній основі й наділені розширеними повноваженнями в питаннях прийняття рішень. Значну роль відіграє міжвідомче, міждержавне координування, кооперація, гармонізація національних законодавчих систем, а особливий акцент сьогодні робиться на розробці та реалізації заходів щодо недопущення розповсюдження зброї масового ураження, підвищенню ролі розвідувальних заходів для попередження терористичних актів. Очевидно також, що необхідна більш тісна координація зусиль країн світового співтовариства по викоріненню глибинних причин, що породжують тероризм, оскільки нейтралізація вказаної загрози неможлива лише шляхом застосування військово-силових засобів, необхідно невідкладно приймати комплексні рішення політичного, ідеологічного та економічного характеру.

Глава 9. Підходи, методи та технології реагування на загрози національній безпеці

9.1. Поняття, типологія та методи аналізу соціальних конфліктів

Поняття соціального конфлікту. Забезпечення національної безпеки багатьох держав світу нерозривно пов'язане з необхідністю ліквідації загрози

деструктивних, збройних соціальних конфліктів. Історія та сучасність свідчать, що неконтрольоване загострення соціальних протиріч, набуття ними крайніх форм збройного насильства може мати наслідком розпад держав, знищення й дискримінацію людей. Сучасні конфлікти залишаються одним з основних чинників внутрішньополітичної та міжнародної нестабільності, досить часто відрізняються складністю й тривалістю процесу врегулювання й навіть після досягнення домовленостей про припинення збройної боротьби нерідко згодом відбуваються спалахи насильства.

Після розпаду СРСР та припинення “холодної війни” не виправдали себе сподівання на зменшення кількості деструктивних соціальних потрясінь, війн, міжетнічних конфронтацій. Навпаки, відбувся своєрідний спалах різноманітних, у тому числі й збройних, конфліктів, посилилась тенденція до силового вирішення політичних протиріч. Так, лише на території колишнього Радянського Союзу виникли нагірно-карабахський, абхазський, придністровський, таджицький, південно-осетинський, та чеченський конфлікти, які набули форми збройної конфронтації. Етнополітична напруженість зберігається також на території ЄС: в Іспанії (Країна Басків), Великобританії (Ольстер), на Кіпрі (не визнаний у світі суверенітет Турецької Республіки Західного Кіпру), у Франції (Корсика). На сьогодні Близький Схід, Балкани, Північний та Південний Кавказ, Середня Азія, Африка - зони реальних та потенційних конфліктів, в яких широке застосування збройних форм боротьби загрожує національній безпеці окремих держав і міжнародній безпеці взагалі.

Ситуація в сучасних конфліктах ускладнюється наявністю та активною діяльністю терористичних організацій. Взаємодія різних терористичних угруповань, їх зв'язок з міжнародним тероризмом у поєднанні з реальною можливістю застосування в терактах ЗМУ перетворює сучасні збройні соціальні конфлікти на чинник нестабільності в національному, регіональному та глобальному вимірах.

Україні не вдалось уникнути збройних соціальних конфліктів. Геополітично Україна розташована у центрі пострадянського регіону нестабільності та підвищеного рівня конфліктності. Значна частина сучасних конфліктів відбуваються у безпосередній близькості до українських кордонів, тією чи іншою мірою зачіпають національні інтереси України. У 2014 р. у результаті загострення соціального конфлікту, набуття ним збройної форми, було повалено правлячий режим Віктора Януковича. Згодом відбулась анексія Криму Російською Федерацією та розпочавсь збройний конфлікт на Сході України. Для України характерним є збереження майнового розшарування в суспільстві, погіршення рівня життя населення, що може спричинити до підвищення рівня конфліктності на соціально-економічній основі. Складною залишається політична ситуація, - досить часто протистояння між різними політичними силами набуває антагоністичної ознаки. Не варто забувати і наявність ряду етнічних протиріч, які можуть бути використані зарубіжними суб'єктами впливу з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації. Існування конфліктогенних чинників в різних сферах суспільних відносин та доцільність підвищення ефективності політики безпеки України у напрямі попередження і врегулювання небезпечних соціальних конфліктів обумовлюють необхідність їх аналізу, що є основою розробки наукового підґрунтя вдосконалення механізму забезпечення суспільно-політичної стабільності в Україні.

Розвиток людської спільноти був і залишається нерозривно пов'язаним з необхідністю забезпечення безпеки від загрози збройних соціальних конфліктів. Саме тому проблема безпеки та її зв'язок з феноменом конфлікту розглядались вже в працях античних філософів Платона й Аристотеля, політичного філософа епохи Відродження Т. Гоббса, Н. Макіавеллі та інших мислителів минулого. Сучасна політична ситуація у світі продовжує відзначатись високим ступенем конфліктності як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях, що природно стимулює інтерес сучасних дослідників до проблем конфлікту та безпеки.

Конфлікт (від лат. *conflictus*) – зіткнення, протиборство. В загальному розумінні – це прояв об'єктивного або суб'єктивного протиріччя, зіткнення, боротьба різних сторін, сил, підструктур особистості. Тобто конфлікт у загальному розумінні є досить широким поняттям і, окрім соціальної дійсності, може стосуватись психології окремої людини (внутрішньоособистісний конфлікт). Предметом нашого вивчення є саме соціальні (суспільні) конфлікти.

Соціальний конфлікт – форма розвитку і результат загострення соціальних протиріч, боротьба суб'єктів суспільних відносин з приводу реалізації реально або уявно несумісних, взаємовиключних інтересів. Суб'єктами соціального конфлікту можуть бути індивіди, малі, великі і середні соціальні групи, а також (у якості форм політичної організації великих соціальних груп, суспільства в цілому) держави, групи держав. В основі соціальних конфліктів лежать протиріччя, які являють собою протилежність інтересів. Проте протиріччя не завжди призводить до конфлікту. Соціальний конфлікт розпочинається із зіткнення, боротьби, конфліктних дій та конфліктних відносин.

Типологія соціальних конфліктів. На сьогодні в конфліктології існує досить велика кількість критеріїв, за якими класифікують соціальні конфлікти.

За сферою поширення – внутрішньодержавні, регіональні та глобальні.

Відповідно до суб'єктів конфлікту – між групові, між соціальною групою та особистістю, міжособистісні, міжетнічні, міждержавні (міжнародні), міжрелігійні (міжконфесійні).

Відповідно до типу протиріч, покладених в основу конфлікту та об'єкту конфлікту – політичні, етнополітичні, економічні, екологічні, релігійні, юридичні, державно-управлінські тощо.

Відповідно до засобів та форм протистояння – конфлікти без використання збройної (воєнної) сили та збройні, воєнні, воєнно-політичні конфлікти. Крайньою формою насильницьких соціальних конфліктів є війна.

Відповідно до результатів конфлікту для сторін – конфлікти з нульовою, від'ємною та позитивною сумою. У конфліктах з **нульовою сумою**

одна сторона виграє, а інша програє. Приклад – результати Першої та Другої світових воєн, в яких Німеччина і її союзники потерпіли поразку. У конфліктах *з позитивною сумою* обидві сторони виграють. Як правило це конфлікти без застосування збройної сили, у результаті мирного врегулювання яких сторони узгоджують інтереси і досягають взаємовигідного компромісного вирішення проблеми. У конфліктах з від'ємною сумою обидві сторони програють. Приклад – глобальний ядерний конфлікт.

Відповідно до впливу на суспільство та систему міжнародних відносин – конструктивні та деструктивні.

Відповідно до положення суб'єктів конфлікту в системі суспільних відносин та співвідношення сил між ними – ***вертикальні та горизонтальні***. Вертикальні конфлікти відбуваються, коли статус і сили сторін нерівнозначні. Наприклад конфлікт між федеральним центром і суб'єктом федерації, як це мало місце в чеченському етнополітичному конфлікті. У горизонтальних конфліктах положення сторін у системі суспільних відносин і співвідношення сил між ними є відносно рівнозначним. Це може бути конфлікт між президентом та більшістю у парламенті або між двома державами.

Відповідно до ступеня інтенсивності: конфлікти низької, середньої та високої інтенсивності. За критерій інтенсивності, як правило, береться кількість втрат сторін за одиницю часу.

Відповідно до ступеню нормативної регуляції – інституційовані та неінституційовані. В інституційованих конфліктах сторони дотримуються норм законодавства та взаємних домовленостей. Для неінституційованих конфліктів характерне порушення як правових норм, так і взаємних домовленостей. Такі конфлікти ряд конфліктологів називають абсолютними. Саме неінституційовані (абсолютні) конфлікти найчастіше набувають збройної форми, їх найважче врегулювати.

Окремий конфлікт може бути класифікований за різними критеріями. Наприклад, Чеченський конфлікт на території Російської Федерації може бути

визначений як внутрішньодержавний, вертикальний, деструктивний збройний етнополітичний конфлікт з від'ємною сумою.

Одними з найпоширеніших та небезпечними конфліктами сучасності є збройні конфлікти. Різноманітні аспекти передумов виникнення, динаміки, врегулювання та попередження збройних конфліктів у тих чи інших державах і регіонах світу стали предметом багатьох робіт, що представляють вагому складову сучасної науки.

Застосування зброї покладено в основу поняття “збройний конфлікт”, яке використовується багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. На думку І. Арцибасова, збройний конфлікт являє собою “специфічні суспільні відносини, що складаються між його суб'єктами в процесі ведення збройної боротьби, яка може набувати форми війни, міжнародного збройного конфлікту або збройного конфлікту міжнародного характеру”. За визначенням Е. Сміта “збройні конфлікти – це відкриті зіткнення із застосуванням зброї між двома або більше керованими з центру сторонами, що безперервно триває протягом певного часу в суперечці за контроль над територією і її управлінням”. Незважаючи на те, що визначення Е. Сміта стосується конфліктів, у яких вирішуються перед усім територіальні протиріччя, але в ньому, як і у визначенні І. Арцибасова, увага загострюється на збройній боротьбі, застосуванні зброї. Проте збройна боротьба може бути засобом вирішення широкого спектру соціальних протиріч в економічній, релігійній, ідеологічній та інших сферах. Зброя може застосовуватись як у зіткненнях кримінальних угруповань, так і в конфліктах між державами.

В умовах збройних політичних конфліктів збройне протистояння слугує основним засобом досягнення цілей конфліктуючих сторін у сфері політичної влади, що, у свою чергу, надає їм можливість реалізації власних інтересів за допомогою сукупності духовно-інформаційних, економічних, нормативно-правових та силових ресурсів політичної влади. Тобто, специфічним, загальним предметом збройного політичного конфлікту є політична влада як “...реальна здатність одних людей проводити свою волю стосовно інших за допомогою

правових і політичних норм”. Сферами реалізації політичної влади (предметами збройних політичних конфліктів) можуть бути: владний контроль над територією проживання певної етнічної спільності, економічними та природними ресурсами, матеріальними та духовні цінностями, сфера забезпечення політичних та інших прав соціальних груп, держав, коаліцій держав (забезпечення належних соціально-економічних умов існування та участі у політичному житті країни, захист національної мови й культури, право на віросповідання, реалізація права кожної нації на самовизначення та захист від різних форм соціальної дискримінації, реалізація геополітичних та гео економічних інтересів), а також сукупність інститутів здійснення політичної влади.

В умовах різних конфліктів домінуюче значення може мати той або інший предмет, проте, зазвичай має місце їх специфічне поєднання. Досить часто, особливо в конфліктах пострадянського простору, опозиційні етнічні групи в якості найефективнішого шляху захисту прав етнічних спільнот, отримання контролю над ресурсами та реальної здатності здійснювати політичну владу розглядається здобуття державного суверенітету відповідного національно-територіального утворення.

Поняття воєнно-політичного конфлікту є близьким за значенням з поняттям збройного конфлікту. Спільною ознакою як воєнно-політичного конфлікту, так і збройного конфлікту є збройна боротьба, що відіграє роль основного засобу розв’язання політичних протиріч. Проте, як відзначає Г. Перепелиця, збройна боротьба не є обов’язковою умовою виникнення конфлікту: “Обов’язковим моментом воєнно-політичного конфлікту, його необхідною ознакою є саме застосування або загроза застосування воєнної сили”. У випадку збройного конфлікту обов’язковою умовою його виникнення та існування є збройна боротьба, як визначальна складова будь-якого збройного конфлікту. Саме з урахуванням цієї особливості збройного конфлікту необхідно розглядати специфіку його впливу на національну безпеку держави.

Існує також точка зору, згідно з якою різниця між воєнним та збройним конфліктом полягає також у тому, що під час воєнного конфлікту головним засобом його ведення є регулярні державні військові структури з обох сторін, у випадку ж збройного внутрішньополітичного конфлікту відбувається одностороннє застосування державних збройних формувань або взаємне застосування сторонами іррегулярних збройних угруповань, які не мають законного державного статусу. Проте в *широкому* розумінні воєнний або воєнно-політичний конфлікти можуть розглядатись у якості різновидів збройного конфлікту, адже важливою складовою воєнної сили є зброя та бойова техніка, яка прямо або опосередковано (демонстративно) використовується у конфліктній взаємодії.

Для означення внутрішньодержавних конфліктів широкого вжитку набули поняття громадянської та національно-визвольної війни. Застосування терміну “національно-визвольна війна” не у повній мірі відображає специфіку сучасних збройних конфліктів, оскільки таке визначення має суб’єктивне, оціночне значення і по суті є продовженням класичного поділу війн на справедливі та несправедливі. Як правило, національно-визвольна війна оцінюється як позитивна, справедлива боротьба, що ґрунтується на праві націй на самовизначення. Поряд із цим, ряд національно-визвольних рухів, що обґрунтовують свою діяльність правом націй на самовизначення, активно використовують терористичні методи боротьби, чим створюють загрозу національній та міжнародній безпеці. В залежності від суб’єкта оцінки, конфлікт може оцінюватись одночасно як “національно-визвольна війна народу” або як “контртерористична боротьба з незаконними воєнізованими формуваннями”. Застосування поняття “національно-визвольна війна” обмежено також тим, що воно використовується переважно лише у випадку внутрішніх опозиційних конфліктів, суб’єкти яких займають нерівнозначне положення в політичній системі суспільства. З огляду на це ми вважаємо за доцільне у визначенні найбільш інтенсивної, крайньої форми внутрішньодержавних збройних конфліктів застосування категорії

“громадянська війна”, що означає “найбільш гостру форму розв’язання суспільних протиріч усередині країни, збройне протиборство соціальних, етнічних, релігійних груп та політичних сил за реалізацію своїх політичних, соціально-економічних, духовно-культурних та інших інтересів, що охоплює значну частину населення і територій”.

Специфіка впливу соціальних конфліктів на національну безпеку. На сьогодні існує досить велика кількість, подекуди суперечливих, підходів у сферах дослідження проблем соціальних конфліктів та національної безпеки. З феноменом збройного соціального конфлікту нерозривно пов’язані такі явища як етнічні мобілізація та ідентифікація, насильство, націоналізм, сепаратизм та тероризм, що є предметами багатьох спеціалізованих наукових праць. Ця проблематика також має інтердисциплінарний характер, оскільки пов’язана з необхідністю використання результатів досліджень у різних сферах наукового знання. Доречно звернути увагу на те, що комплексне дослідження конфлікту передбачає врахування різних, навіть суперечливих точок зору і підходів у даній сфері, які у критичному поєднанні в значній мірі доповнюють одна – одну. Не зважаючи на різноманітні тлумачення сутності національної безпеки, а також феномену конфлікту в межах різних наукових підходів, роботи багатьох науковців мають також низку спільних рис. Зокрема, визнаються як позитивні, так і негативні функції конфліктів, необхідність пошуку ефективних шляхів їх попередження і врегулювання, конфліктогенний потенціал етнічної, політичної та соціально-економічної дискримінації, насильства, їх руйнівний вплив на систему соціальних відносин. До того ж в оцінці впливу конфлікту на національну безпеку необхідно враховувати позиції його прямих і непрямих учасників, адже він досить часто слугує реалізації їх національних інтересів.

Соціальні конфлікти скоріше доречно розглядати у якості чинника впливу на національну безпеку. Характер цього впливу залежить від типу соціального конфлікту, від масштабу, інтенсивності, тривалості конфлікту, а також від засобів та форм боротьби у конфлікті. Соціальний конфлікт може бути визначений як у якості виклика, так і у якості загрози національній

безпеці. Загрозу національній безпеці становлять деструктивні соціальні конфлікти і особливо конфлікти із застосуванням збройної сили, якщо вони перешкоджають або взагалі унеможливають реалізацію національних інтересів. Загалом збройні конфлікти, війни спричиняють системний вплив на суспільні відносини на внутрішньодержавному та міжнародному рівні, а їх врегулювання є одним з ключових завдань політики національної та міжнародної безпеки.

Сутність та значення аналізу соціальних конфліктів. Передумовою ефективного врегулювання соціальних конфліктів є їх діагностика, що передбачає збір та аналіз різносторонньої інформації про конфлікт. Аналіз соціальних конфліктів надає можливість зрозуміти, на які конфліктогенні чинники та умови необхідно в першу чергу звернути увагу під час дослідження процесу зародження та прогнозування подальшого розвитку конфлікту, й на цій основі застосувати відповідні методи врегулювання.

Основний зміст соціального конфлікту становлять його структурні елементи. Це обумовлює необхідність проведення структурного аналізу соціального конфлікту, що має на меті з'ясування специфічних рис, функцій та особливостей взаємозв'язку його складових. В структурно-змістовному плані соціальний конфлікт являє собою систему взаємопов'язаних елементів, основними з яких є: суб'єкти конфлікту, непрямі учасники конфлікту, об'єкт та предмет конфлікту, конфліктна свідомість, конфліктні дії, конфліктні відносини, засоби конфлікту.

Суб'єкти (сторони) конфлікту є носіями конфліктної свідомості, своїми діями породжують сам конфлікт, надають йому той чи інший зміст та гостроту, визначають його подальший розвиток. Окрім основних суб'єктів конфлікту необхідно також визначити його непрямі учасників, котрі не приймають безпосередньої участі в конфлікті, але відкрито або приховано підтримують ту чи іншу сторону політичними, економічними та іншими засобами. В якості як безпосередніх так і непрямі учасників конфлікту можуть виступати держави, блоки держав, партії, економічні і політичні групи тиску, етнічні спільності,

різноманітні рухи та недержавні організації, а також окремі особи (політичні лідери та посадові особи, положення яких дозволяє їм активно впливати на характер перебігу політичних процесів). Важливе значення мають також конфліктні групи, що складаються в структурах державної влади: міністерствах, державних комітетах, парламентських фракціях, тощо.

Під час врегулювання соціальних конфліктів доцільно звернути увагу на те, що вони мають тенденцію до розширення. Досить часто побічні (непрямі) учасники конфлікту стають його безпосередніми суб'єктами. Так косовський конфлікт спричинив війну НАТО проти Югославії та мав наслідком воєнно-політичний конфлікт на території Македонії, - відбулось своєрідне розширення конфлікту за складом безпосередніх учасників та охопленою ним територією. Досліджуючи косівський конфлікт, О. Маначинський відзначає: "...у регіональних сутичках переплітаються інтереси багатьох країн, які безпосередньо не беруть участь у конфлікті, але з політичних або економічних міркувань підтримують ту чи іншу сторону ... ці держави вже не можуть бути сторонніми арбітрами, оскільки їх позиції визначаються власними стратегічними завданнями в "гарячому регіоні".

Проблема визначення учасників конфлікту може ускладнити процес його врегулювання. Наприклад, під час конфлікту в Нагірному Карабасі Азербайджанська сторона розглядала Вірменію як безпосереднього учасника конфлікту й довгий час відмовлялась вести переговори з представниками Нагірного Карабаху, не вбачаючи в ньому самостійного суб'єкта. З іншого боку вірменська сторона та Нагорний Карабах наполягали на повноправній участі представників Нагорного Карабаху в переговорному процесі. В цьому конфлікті непрямую участь брали також Україна та Росія. Так, Росія надавала військову підтримку Нагорному Карабаху, зокрема шляхом поставок зброї. З іншого боку Вірменія звинуватила українську сторону в "нелегальному" продажі значної кількості озброєнь Азербайджану. Переслідуючи власні політичні та економічні інтереси у цьому регіоні, Україна взяла активну участь

в мирному врегулюванні конфлікту та виступила на підтримку збереження територіальної цілісності Азербайджану.

Наступним елементом соціального конфлікту є його предмет та об'єкт.

Предмет конфлікту – це те протиріччя (політичне, економічне, світоглядно-ціннісне), яке покладене в основу протистояння. **Об'єкт конфлікту** – ті матеріальні та духовні цінності, ресурси, з приводу володіння якими відбувається боротьба між сторонами.

Знання про предмет складає важливу умову координації зусиль спрямованих на подолання конфлікту. Володіючи таким знанням можна робити кроки по ефективному розв'язанню конфліктогенних протиріч. Ускладнити процес мирного (політичного) врегулювання конфлікту може ситуація, коли сторони по-різному визначають його предмет і, як результат, по-різному підходять до питання про те, з приводу чого повинні вестись переговори. Так, восени 1994р. під час обговорення можливостей ведення переговорів з приводу врегулювання Чеченського конфлікту представники центральної влади Росії говорили про розгляд на цих переговорах питань роззброєння незаконних формувань на території суб'єкта Російської Федерації – Чечні. Представники Грозного наполягали на тому, що може розглядатись лише питання про невтручання Росії в справи суверенної держави – Чечні.

Важливе значення має також аналіз конфліктної свідомості, зміст якої складають політичні інтереси, цілі та завдання, а також конфліктні стереотипи та феномени сприйняття. “Спочатку ми створюємо ворога, - пише американський психолог Сем Кін, – образ передує зброї. Ми вбиваємо інших в думках, а потім здобуємо палицю або балістичні ракети, щоб вбити їх фізично”. Несумісність цілей та інтересів сторін може існувати лише в їх свідомості, що може бути вагомим чинником виникнення конфлікту. Втрата почуття реальності суб'єктами конфлікту, невідповідність їх сприйняття дійсності може значно ускладнити процес мирного, ненасильницького врегулювання політичного конфлікту. Це яскраво демонструє феномен “дзеркальних образів” сприйняття.

Цей феномен полягає в тому, що обидві сторони конфлікту приписують схожі чесноти самим собі та недоліки – своїм супротивникам. Американський психолог У. Бронфенбренер описує дію феномену *“дзеркальних образів”* в радянсько-американських відносинах періоду “холодної війни”: “Росіяни вважали, що уряд США складається з агресивних мілітаристів, що вони експлуатують та гноблять американський народ, що в дипломатичних відносинах їм не можна довіряти... Повільно і болісно ми розпочинаємо розуміти, що викривлене російське сприйняття Америки дивно схоже на наше сприйняття Росії, як дзеркальне відображення”.

Феномен дзеркальних образів поєднується з *феноменом приписуючого викривлення*”, – будь-які вчинки іншої сторони пояснюються її злими намірами. Протилежній стороні приписуються виключно негативні риси, а власні дії сприймаються, як позитивні й правильні. Внаслідок дії цього феномену власні, негативні вчинки, спрямовані на ескалацію протистояння або взагалі не помічаються, або пояснюються обставинами, а позитивні, конструктивні дії суперника, спрямовані на мирне врегулювання політичного конфлікту пояснюються наміром досягнення якої-небудь власної цілі. Явище “дзеркальних образів” призводить до того, що суб’єкти конфлікту розпочинають вважати, що їхні інтереси та цілі не співпадають в більшій мірі, аніж насправді.

При певних обставинах ускладнити процес врегулювання конфлікту можуть також надмірна *“гіпертрофованість сприйняття”* або, навпаки, *“реакція заспокоєння”*. Реакція заспокоєння мала місце серед радянського керівництва на чолі з І. Сталіним напередодні початку радянсько-німецької війни. 15 червня 1941 р. вийшов наказ “Не піддаватись на провокації”, підписаний наркомом оборони маршалом Тимошенко. А вже 22 червня розпочалась війна. Гіпертрофованість сприйняття на противагу реакції заспокоєння виявляється у перебільшенні значення подій конфлікту, коли навіть незначні дії противника сприймаються у якості критично небезпечних.

Це неодноразово мало місце у відносинах СРСР та США періоду “холодної війни”.

В процесі розвитку конфлікту в свідомості його учасників формується “образ ворога” – його повна дегуманізація, відсутність в ньому людських рис, людського обличчя. Перебуваючи в стані конфліктних відносин, учасники, зазвичай, ігнорують той факт, що негативні образи однієї сторони впливають на образи іншої, посилюючи їх ворожий характер. З цього приводу можна навести слова сенатора США У. Фулбрайта: “Моє особисте переконання полягає в тому, що поведінка росіян та китайців у такій же мірі обумовлена їх підозрами стосовно наших намірів, як і наша поведінка нашими підозрами... ми справляємо величезний вплив на їх поведінку: загрожуючи їм як вороги, ми посилюємо їх ворожість”. Все це сприяє подальшому загостренню конфронтації.

Саме тому в процесі проведення аналізу необхідно брати до уваги прояви негативних феноменів сприйняття на масовому та індивідуальному рівнях, адже їх подолання є необхідною умовою ефективного врегулювання політичного конфлікту. Вищенаведені психологічні явища призводять до формування у свідомості сторін протистояння **конфліктних стереотипів**, складовою яких є дегуманізований образ ворога. Ці стереотипи досить стійкі і зберігаються довгий період часу після припинення конфлікту. Саме конфліктні стереотипи періоду холодної війни є однією з причин того, що частина населення досить довгий період часу негативно ставиться до євроатлантичної інтеграції України.

Надзвичайно важливе значення мають інтереси учасників конфлікту. Сторони конфліктної взаємодії, а також її непрямі учасники намагаються в результаті конфлікту реалізувати власні інтереси в максимально можливому обсязі. Врегулювання конфлікту за допомогою мирних методів передбачає узгодження інтересів конфліктуючих сторін. Р. Рубінштейн вважає, що серйозні конфлікти не можуть бути розв’язані, якщо всі учасники не отримають можливості задовольнити свої інтереси та потреби в ідентичності, визнанні

(забезпеченні) безпеки та розвитку. На думку Дж. Бертон не вдача у врегулюванні конфлікту на Кіпрі пов'язана з тим, що резолюція Ради Безпеки ООН не враховувала інтереси всіх сторін конфлікту, а до них окрім грецької та турецької общин належали також Туреччина, Греція, Великобританія, СРСР та США.

Отже, ефективне прогнозування розвитку та результатів конфлікту, а також його ненасильницьке врегулювання неможливе без визначення інтересів всіх учасників конфліктного протистояння.

Що ж до цілей сторін, то більшість дослідників вважають, що чим обмеженіші цілі, тим вірогіднішим є досить швидке врегулювання конфлікту, і навпаки, якщо цілі суб'єктів політичного конфлікту надзвичайно далекосяжні та життєво-важливі, то врегулювати конфлікт значно складніше. Л. Козер з цього приводу наводить приклад російсько-японської війни 1905р.: “Як тільки японці втілили в життя задум зупинити росіян на Далекому Сході, їх мета була досягнута й вони дозволили собі звернутись до Рузвельта з проханням про посередництво”. Вияв, як офіційно визначених так і неофіційних (прихованих) цілей сторін конфлікту є важливою умовою його врегулювання.

Доцільно звернути увагу на засоби, що використовують учасники (політичні, економічні, військові) та на специфіку конфліктних дій: зміст взаємних обвинувачень, погроз, попереджень, ультиматумів і т.д., оскільки процес врегулювання соціального конфлікту спрямований на припинення конфліктних дій та використання засобів конфліктного протистояння.

Еволюційно-генетичний аналіз конфлікту. Під таким аналізом розуміється визначення причин (суб'єктивні та об'єктивні конфліктогенні чинники, які призводять до змін у відносинах між суб'єктами соціальних відносин, перетворенню їх на конфліктні) конфлікту, умов виникнення і розвитку конфлікту та етапів його динаміки. В межах цього підходу політичний конфлікт розглядається як процес.

Дослідження передумов виникнення конфлікту передбачає з'ясування конфліктостворюючих чинників та умов, а також визначення причини

виникнення конфлікту. Серед чинників, характерних для соціального конфлікту можна виділити економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, релігійні, культурні та етнічні чинники. Від характеру домінуючих чинників залежить ступінь складності мирного врегулювання конфлікту. Соціальні конфлікти, в яких домінуючий характер мають етнічний та релігійний чинники, досить складно врегулювати за допомогою мирних засобів: між протестантами й католиками в Північній Ірландії, між арабами та ізраїльтянами і т. д.

Для виникнення соціального конфлікту необхідною є також наявність відповідних умов об'єктивного та суб'єктивного характеру. Суб'єктивні умови мають місце в свідомості суб'єктів конфлікту й можуть не співпадати з об'єктивним ходом розвитку подій: усвідомлення сторонами життєвої важливості конфліктних інтересів, неправильне сприйняття заяв та дій протилежної сторони, нереалістична оцінка політичної ситуації і т.д. Об'єктивні умови містяться у внутрішньополітичній ситуації, державно-політичному устрої країни, а також в сферах соціально-економічних та міжнародних відносин. Сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов складають конфліктний потенціал даного суспільства. Об'єктивні та суб'єктивні умови можуть підвищувати напруженість в суспільстві, створювати конфліктні ситуації.

В сучасних умовах важливий вплив на процес виникнення та специфіку перебігу соціальних конфліктів має також терористичний чинник. Наявність та активна діяльність терористичних організацій може спричинити дестабілізацію політичної ситуації, загострення протистояння сторін конфлікту та надзвичайно ускладнити його врегулювання. Сьогодні тероризм перетворивсь на чинник глобального значення, з яким доводиться рахуватись будь-якому уряду як в своїй внутрішній, так і в зовнішній політиці. Тероризм становить загрозу як національній безпеці окремих держав, так і міжнародній безпеці. Терористичні акти в США призвели до введення американських військ в Афганістан та перемоги антиталібської коаліції, а також являють собою вагомий чинник війни проти Іраку, результатом якої стало повалення режиму Саддама Хусейна.

Терористичний чинник відіграє далеко не останню роль у грузино-російському конфлікті. Розпочинаючи з першої війни в Чечні, тероризм став невід'ємним елементом чеченського конфлікту. Терористичні акти на території Індії в значній мірі перешкоджають остаточному врегулюванню індо-пакистанського конфлікту та дестабілізують внутрішньополітичну ситуації в Індії. Сепаратистські терористичні організації в багатьох країнах світу мають за мету за допомогою насильства або загрози його використання відокремити певну частину території цих країн.

Українське суспільство не уникнуло загрози тероризму, пов'язаної з соціальними конфліктами. Проросійські сепаратисти ДНР (донецька народна республіка) та ЛНР (луганська народна республіка) досить активно використовують терористичну тактику боротьби проти України. Терористичні акти в зарубіжних країнах (Індія, Ізраїль, Російська Федерація, США) становлять загрозу для життя та безпеки громадян України, котрі перебувають на території цих країн.

Внаслідок дії конфліктостворюючих чинників та умов виникають причини конфліктів, - відбувається зміна відносин між учасниками (суб'єктами) майбутнього конфлікту з приводу його предмету та об'єкту, а також відповідна зміна їх положення в системі соціальних відносин.

Дії однієї з сторін, що порушують інтереси іншої сторони з приводу предмету конфлікту породжують, формують конфліктні дії останньої, - розпочинається політичний конфлікт.

Так, основною причиною виникнення конфлікту в Придністров'ї вважається зміна положення придністровської еліти (номенклатури) в системі політичної влади в республіці в період 1989-1991 рр. До виникнення придністровського конфлікту спричинили ідеологічні, історичні, етнонаціональні, економічні та політичні чинники.

Молдавська еліта підтримувала розпад СРСР, оскільки це надавало їй можливість для реалізації своїх інтересів, пов'язаних з отриманням незалежності Молдовою та зближенням з Румунією. Придністровська еліта

(переважно російського та українського походження) збереження свого політичного, владного положення вбачала в нейтралізації дезінтеграційного процесу в СРСР та в єдності з Союзним Центром. Важливе значення мало також прийняття закону про офіційний статус молдавської мови та проект нового Союзного Договору, який передбачав збільшення суб'єктів Союзу, в якості яких могли виступати автономії, що входили до складу союзних республік.

Наступним напрямком еволюційно-генетичного аналізу є з'ясування специфіки розвитку політичного конфлікту.

Процес розвитку соціального конфлікту проходить ряд фаз та стадій.

Під час ***латентної фази*** формується конфліктна ситуація, накопичуються і загострюються суперечності. Важливим, в контексті забезпечення національної безпеки, на цій фазі є усунення можливості подальшого розвитку конфлікту та вжити належних заходів з метою попередження використання силових, збройних засобів протистояння.

В межах ***фази безпосередньої конфліктної взаємодії*** сторони конфлікту розпочинають практично реалізовувати свої цілі.

1. Стадія ескалації характеризується різким посиленням протистояння, ворожих дій сторін конфлікту;

2. Стадія кульмінації відповідає максимальному рівню інтенсивності конфлікту. Це свого роду поворотний момент у конфлікті, після якого одна або обидві сторони вичерпують власні ресурси протистояння. Прикладом кульмінації в конфлікті є битва на Курській дузі (5 липня - 23 серпня 1943 р.), після якої стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної Армії;

3. Стадія деескалації передбачає зменшення рівня гостроти та інтенсивності конфлікту.

На ***фазі врегулювання*** конфліктні дії припиняються, учасники визначають об'єм взаємних втрат та можливих поступок, а також подальші наміри та лінію поведінки. Конфлікт може припинитись і на фазі безпосередньої конфліктної взаємодії внаслідок цілковитого знищення однієї з

конфлікуючих сторін. Такий варіант припинення конфлікту можливий за умови крайніх форм силового протистояння.

Найбільшу загрозу становлять конфлікти на фазі безпосередньої конфліктної взаємодії сторін. На цій фазі суб'єкти конфлікту внаслідок загострення конфронтації можуть опинитись в "ескалаційній пастці", що ускладнить процес мирного врегулювання. Приклад дії даного феномену наводить американський науковець Р. Джервіс: "Прем'єр-міністр Японії у відповідь на американські вимоги вивести війська з Китаю відповів, що вони вложили в це занадто багато сил, а тому будь-яким чином повинні отримати задовільний результат".

Функціональний аналіз соціального конфлікту - це визначення функцій та наслідків соціального конфлікту. Загалом, доречно виокремити два основні типи функцій соціальних конфліктів: деструктивні та конструктивні.

Проблема впливу соціальних конфліктів на національну безпеку безпосередньо пов'язана з їх функціональним аналізом, що передбачає застосування функціонального методу дослідження соціальних процесів. Домінуючим у сучасній конфліктології є загальнометодологічний підхід, в межах якого визначаються як позитивні, так і негативні функції конфліктів, що є продовженням теоретичних концепцій Р. Дарендорфа та Л. Козера.

Так, Л. Козер у своїй концепції, яка отримала назву "концепції позитивно-функціонального конфлікту", наголошує на тому, що конфлікт може виконувати як негативну, деструктивну роль, так і мати позитивні наслідки у забезпеченні кінцевої єдності суспільства та стійкості соціальної системи, її адаптації до нових умов функціонування, розрядки соціальної напруженості, налагодження зв'язків між сторонами та залучення їх до публічної політики, створення механізму збереження і регуляції балансу сил. Робиться висновок про те, що позитивний або негативний характер конфлікту залежить перед усім від типу соціальної структури, ступеню її жорсткості, а також від того, чи поділяють сторони загальні цінності, які легітимують соціальну систему. У випадку жорсткої соціальної структури та неприйнятті спільних цінностей та норм взаємовідносин конфлікт загрожує зруйнувати дану систему.

Саме соціальні конфлікти, пов'язані з розбіжністю культур та цінностей різних етнічних груп, почасти слабкою інституалізацією, відсутністю узгоджених норм взаємовідносин між сторонами мають значний деструктивний потенціал. Щодо жорсткості соціальної структури, то саме такими були соціальні системи СРСР та, в дещо меншій мірі, СФРЮ, що були зруйновані в силу ряду причин, серед яких етнополітичні конфлікти займали далеко не останнє місце.

Дещо відмінна точка зору полягає в твердженні про те, що більш доречно розглядати позитивні функції протиріч, а не конфліктів, оскільки саме протиріччя є джерелом розвитку суспільства, а їх мирне розв'язання попереджує розвиток небезпечного конфлікту: "...інколи роблять висновок про позитивні функції не протиріччя, а саме конфлікту, що не зовсім правильно, оскільки конфлікт передбачає певний спосіб розвитку протиріч – силовий, спрямований на перемогу одного і програш іншого. Точніше говорити про позитивні функції протиріч в конфлікті”.

Поділяючи точку зору про конфлікт як багатофункціональне явище, яке виконує як позитивні, так і негативні функції, доречно відзначити, що на сьогодні поширеним є погляд, згідно з яким внутрішньодержавні та міжнародні збройні конфлікти розглядаються як одна з найбільших загроз національній безпеці та міжнародній безпеці. Такий підхід до проблеми збройних конфліктів, зокрема і на етнічному ґрунті, відображено в низці нормативних актів у сфері забезпечення національної безпеки та наукових працях ряду вітчизняних і зарубіжних науковців.

Разом з тим слід зауважити, що навіть у війнах можна виокремити позитивні наслідки. Так результатом двох Світових воєн став розвиток науки і техніки. Зокрема, у радянському та західному ракетобудуванні, космічних програмах США та СРСР використовувались роботи німецького вченого Вернера фон Брауна, який був розробником німецьких ракет Фау, що використовувались в ракетних ударах по Лондону. Згодом німецький вчений став “батьком” космічної програми США. Проте загалом, якщо негативні

наслідки конфлікту переважають його позитивні результати, то конфлікт визначається у якості деструктивного. Так, незважаючи на розвиток науки і техніки та повалення нацистського режиму в Німеччині і фашистського режиму в Італії, Друга світова війна мала наслідком загибель біля 55 млн. людей, значні матеріальні збитки і негативні соціально-економічні наслідки для багатьох держав, що надає можливість визначити її у якості крайньої форми деструктивного соціального конфлікту.

Слід також звернути увагу на суб'єктивність оцінки функцій конфліктів, оскільки, як вже зазначалось, конфлікт може сприйматись стороною не у якості загрози, а як засіб реалізації її інтересів.

Результати аналізу соціальних конфліктів є підґрунтям прогнозування їх розвитку та вибору ефективних методів врегулювання.

9.2. Концептуальні засади державного реагування на загрози національній безпеці

9.2.1. Поняття технологій та підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці

Технології державного реагування на загрози національній безпеці – це метод або система методів, процедур, операцій по зміні стану об'єктів національної безпеки, спрямовані на захист національних інтересів.

В залежності від стадії формування та реалізації загроз національній безпеці виокремлюють такі ***технології державного реагування на загрози*** як профілактика та протидія, яка в свою чергу передбачає: попередження, припинення та локалізацію дії загроз національним інтересам.

Суть ***технологій державного реагування на загрози національній безпеці*** полягає у досягненні мети щодо мінімізації рівня загроз, що можливо за умов: усвідомленого підходу до її досягнення; використанні наукових підходів; урахуванні специфіки відповідної сфери національної безпеки і суб'єкта

безпеки. Це може бути проект або наступна діяльність суб'єкта безпеки відповідно до нього.

Здійснення *технологій державного реагування на загрози національній безпеці* можливо за умови дотримання наступних умов: послідовності; відповідність внутрішній логіці; обов'язковість виконання усіх операцій; контролю внутрішніх і зовнішніх умов.

Прийнято вважати, що в структуру будь-якої технології входять наступні елементи: цілісна теоретична концепція, яка відображає закономірності функціонування об'єкту впливу; об'єкт і предмет впливу; алгоритм; технологічні способи і засоби перетворення предмету.

Об'єктом *технологій державного реагування на загрози національній безпеці* виступає система «національна безпека – середовище», а предметом – національні інтереси, як основний діючий елемент цієї системи.

Третя складова технології *державного реагування на загрози національній безпеці* – це алгоритм реагування, тобто послідовність застосування засобів і технологічних способів з метою мінімізації рівня загроз.

Технологічні способи реагування на загрози національній безпеці – це правила, відповідно до яких здійснюється весь комплекс аналітичних, діагностичних, профілактичних, корекційних заходів, професійні та етичні норми, обумовлені специфікою об'єкта безпеки.

Засіб як компонент технології реагування на загрози національній безпеці – це комплексні чи часткові методики і техніки, що дозволяють змінювати параметри (обсяг і зміст) функціонування об'єкта безпеки відповідно до визначених умов.

Підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці. Вибір концептуальних підходів щодо реагування на загрози національній безпеці передбачає наступні кроки.

1. Визначення політичної і геостратегічної позиції держави у світі, реального і потенційного статусу держави у геополітичному просторі, союзників держави при реалізації та захисті її національних інтересів.

2. Визначення національних цінностей, інтересів і цілей держави.
3. Визначення загроз життєво важливим національним інтересам.
4. Визначення намірів держави щодо захисту своїх національних інтересів та обсягу ресурсів, сил та засобів, що планується для цього задіяти.

В процесі державного реагування на загрози національній безпеці застосовуються силові примушення, що є діалектично суперечливим процесом, в якому проявляється єдність і боротьба протилежностей, – насильницького і ненасильницького примушення. Тобто, насильницьке і ненасильницьке примушення виступають двома різновидами єдиного цілого – силового примушення.

Отже, державне реагування на загрози національній безпеці може поєднувати в собі як силовий так і несиловий підходи.

Варто зазначити, що силове примушення може набувати самих різноманітних форм, від дипломатичного тиску до відкритої війни. Війна, яка за висловлюванням Клаузевіца, «представляє собою до відомої міри пульсацію насильства, більш чи менш бурхливу», зазвичай визначається як організована збройна боротьба між арміями двох або більше країн. Проте в сучасних умовах цей термін має і багато метафоричних значень: «війна ідеологій», «холодна війна», «гібридна війна».

Воєнна сила може виступати як допоміжний засіб для підтримки дипломатії, забезпечення інших політичних та гуманітарних місій. Застосування сили змінюється по ступеню інтенсивності (війна, конфлікт малої інтенсивності, напіввоєнна операція, надання воєнної допомоги), по відкритості бойових дій (війна, спеціальні операції, таємні операції). Іноді воєнна могутність досягає своєї мети, не приходячи в рух, – у вигляді загрози застосування сили. Проте за всіма цими формами простежується основна, «чиста ідея», або природа війни, про яку писав Клаузевіц – сила в дії.

Сила – це здатність впливати на інших, щоб змусити їх робити те, що вам потрібно. Є три основні шляхи зробити це: перший – загрожувати; другий – заплатити; третій – привернути або кооптувати їх таким чином, щоб вони

захотіли того, що вам потрібно. Якщо ви зможете привернути більше союзників, то для вирішення проблеми знадобиться менше матеріальних ресурсів. За таких умов «м'яка сила» протиставляється «жорсткій силі», яка історично була домінуючою.

«Жорстка сила», або «жорстка могутність» – це здатність до примушення, що обумовлена військовою і економічною потужністю країни. М'яка могутність виникає, коли країна привертає своєю культурою, політичними ідеалами і програмами. Жорстка сила не втрачає ключового значення у сучасному світі, де держави прагнуть захистити свою незалежність, а недержавні групи, такі, як терористичні організації, готові вдаватися до насильства. Але «м'яка сила» є дедалі більше значимою для звуження кола нових прихильників тероризму, а також для вирішення питань, що вимагають багатосторонньої співпраці.

Невоєнні засоби – це сукупність соціальних інститутів (організацій), правових норм, духовних цінностей, інформації і технічних систем загального призначення, що використовуються державою для впливу на внутрішні і зовнішні відносини з метою зміцнення національної безпеки. Вони сприяють залученню додаткових сил, зокрема – набуттю союзників і друзів, послабленню й усуненню воєнних загроз і небезпек (договори, угоди, перетворення недругів у нейтралів і т.п.), зменшенню можливостей агресорів (ізоляція, створення негативного іміджу в громадській думці, викриття планів і т.д.). Вони виступають помічником і навіть заміником (за певних умов) воєнної сили.

Кожний вид невоєнних засобів має різноманітний і комплексний інструментарій. Усі вони покликані виконувати певні функції і поділяються на дві великі групи за приналежністю: ті, що є у розпорядженні держави; ті, що має колективний користувач – міжнародні органи, закони.

Вчені різних країн розробляють шляхи і способи підвищення ролі невоєнних засобів у зміцненні миру і безпеки. Висуваються проекти, що охоплюють всі сторони життя суспільства: вдосконаленню міжнародних відносин і соціальних структур; подолання нерівності, традиційного силового мислення, усунення зі свідомості людей і народів суто егоїстичних спонукальних мотивів поведінки, що ведуть до

антагонізмів; формування культури і готовності до мирного вирішення різноманітних конфліктів.

Підвищення ролі невоєнних засобів окремих держав залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать розвинена економіка, високий рівень науково-технічного розвитку, потужна обороноздатність. Без ефективної економіки й могутньої армії не може бути сильної зовнішньої політики, дипломатії, розвинутих економічних зв'язків і матеріальних важелів впливу на політику інших країн, достатньої кількості новітніх інформаційних технологій і т.п. Але вказані об'єктивні чинники не спрацюють без якісної і активної політики, привабливої ідеології, високого мистецтва застосування невоєнних засобів на користь безпеки. На жаль, щодо цих позицій Україна ще досить слабка.

Аналіз сучасного простору безпеки дозволяє констатувати, що сьогодні проблема запобігання локальним війнам і мирного вирішення назріваючих воєнних конфліктів важлива не лише для України, а й для багатьох інших країн світу, оскільки зникнення глобальної військової конфронтації не усунуло загрозу їх виникнення, а лише видозмінило, зробивши їх специфічними, складними, багатогранними, приводячи ситуацію від протистояння «Схід – Захід» до ще менш передбачуваних регіональних і міжетнічних конфліктів. Нині локальні війни й збройні конфлікти стають усе кровопролитнішими і масштабнішими з урахуванням сил і засобів, що залучаються, а також задіяного в них мирного населення.

Отже, реалії наших днів свідчать про те, що військова сила продовжує залишатися одним з основних засобів при вирішенні міждержавних і міжнаціональних протиріч. Проте стає все очевиднішим те, що можливості військової сили не безмежні при вирішенні конфліктів.

Нині все більше число фахівців й учених різних країн світу роблять висновок про *обмеженість силових заходів* як інструменту вирішення конфліктних ситуацій, зростає впевненість у необхідності здійснення *несилових, ненасильницьких заходів*. Цьому сприяє науковий аналіз характеру

майбутніх воєн і збройних конфліктів з урахуванням наслідків застосування сучасних засобів ураження, а також те, що з цих позицій питання насильства і війни не можуть розглядатись у відриві від проявів нерівності й реального співвідношення сил і засобів збройного протистояння, які мають у своєму розпорядженні різні країни світу, від концепцій їх застосування в міждержавних відносинах для досягнення своїх політичних й інших цілей. Тому нині одними з основних завдань у сфері забезпечення національної безпеки України є розробка конструктивної теорії і створення дієвих механізмів цілісного, комплексного використання всіх наявних засобів і можливих заходів (з пріоритетом несилових) при вирішенні можливих збройних конфліктів на ранніх фазах їхнього розвитку.

9.2.2. Конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці

Методи державного реагування на загрози національній безпеці – це шляхи, способи розробки системи превентивних заходів та практичних дій щодо попередження або мінімізації деструктивних впливів, що можуть бути спричинені потенційними або реальними загрозами національним інтересам держави. Розрізняють політичні, дипломатичні, економічні, правові, військові, інформаційно-психологічні (ідеологічні) ***методи державного реагування на загрози національній безпеці***, які спрямовані на недопущення здійснення сценаріїв дестабілізації суспільно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки шляхом своєчасного виявлення, усунення (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії) причин і умов та інших чинників зростання рівня загроз, а також усунення різноманітних обставин, що сприяють їх реалізації.

Кожна фаза соціального конфлікту потребує конкретного набору заходів з його локалізації і відвертання, застосуванню яких має бути притаманний комплексний характер.

Локалізація та знищення джерела загрози, а також запобігання загостренню конфлікту, зокрема збройному, передбачає систему превентивних заходів.

1. **Політичні заходи:** зустрічі (офіційні, неофіційні) глав держав і урядів, політичних делегацій; переговори і консультації з активізації міждержавних відносин; проведення нарад, конференцій керівництва воєнно-політичних союзів задля оцінки загроз і вироблення рекомендацій для спільних дій; оголошення ультимативних вимог державам-агресорам; використання міжнародних інститутів (ООН, ОБСЄ та ін.) для прийняття санкцій по відношенню до держав, що дестабілізують міжнародне становище.

2. **Дипломатичні заходи:** активізація переговорів з питань, що спричиняють напругу у взаєминах держав; зміцнення заходів довіри; організація (перенесення, відміна) візитів політичних лідерів, державних делегацій; передача керівництву держав, дипломатичним службам нот, вимог, меморандумів, роз'яснень у зв'язку з ситуацією, що склалася; скорочення чисельності персоналу посольств, консульств і представництв, вивіз членів сімей дипломатів; розрив дипломатичних стосунків.

3. **Економічні заходи:** припинення (розширення) зовнішньо-економічних зв'язків, проведення переговорів з торговельно-економічних проблем; укладення (продовження) довгострокових договорів на взаємовигідній основі; припинення переговорів про розширення торгово-економічної співпраці; зменшення (припинення) кредитів, вкладення інвестицій, введення ембарго на постачання сировинних енергоносіїв; здійснення блокади повітряних, наземних і морських кордонів; повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо й інших зв'язків.

4. **Правові заходи:** вимоги (на офіційному рівні) дотримання норм міжнародного права, положень договорів та угод; підписання двосторонніх і багатосторонніх договорів та угод для врегулювання правових взаємовідносин; використання юридичних засобів (переговори, посередництво, примирення,

судові розгляди, звернення до регіональних органів, укладення угод); використання міжнародних правових інститутів (наприклад, суд ООН та ін.).

5. Військові заходи: демонстрація переведення регулярних збройних сил на штати воєнного часу; демонстрація переведення резерву на військове положення; формування нових з'єднань і частин; перебазування і розосередження сил і засобів флоту, ВПС; демонстрація оперативного розгортання з'єднань і частин уздовж кордону; виведення військ з пунктів постійної дислокації і розгортання військ прикриття уздовж державного кордону; офіційна заява про підвищення ступеню бойової готовності військ (сил); нарощування складу чергових сил і засобів; організація цілеспрямованого збору розвідданих у прикордонних районах; приведення стратегічних ядерних сил у вищу ступінь бойової готовності; подача ядерних боєприпасів до засобів доставки.

6. Інформаційно-психологічні (ідеологічні) заходи: активізація пропаганди щодо необхідності дотримання міжнародних договорів і угод; інформаційно-психологічний вплив на держави з метою утримання їх від надання допомоги країнам, які готують конфлікт (які беруть участь у конфлікті); здійснення ідеологічного, пропагандистського і психологічного впливу на конфліктуючі сторони; інформування населення і військ (сил) про причини й дійсні цілі конфлікту; психологічні операції для запобігання розпалювання національної ворожнечі, шовіністичних й інших деструктивних настроїв; зрив психологічних операцій на міжнародному рівні й усередині країни.

Методологічні засади конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці. Передумовою адекватного реагування на загрози національній безпеці є передусім системна концентрація зусиль органів державної влади на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні та нейтралізації викликів та загроз національним інтересам, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеці її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої

безпеки, конституційних прав та свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, удосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Разом з тим практична реалізація вказаних завдань суттєво ускладнюється із-за відсутності відповідного науково-методичного забезпечення. Так, до цього часу не розроблені концепція та методологія стратегічного моніторингу загроз національній безпеці, зокрема, остаточно не сформована система показників та критеріїв, не розроблені моделі та методики оцінювання ефективності реалізації державної політики національної безпеки України у воєнній, економічній, внутрішньополітичній, зовнішньополітичній, інформаційній, екологічній, науково-технологічній, гуманітарній, соціальній та інших сферах. Потребує також суттєвого вдосконалення науково-методичний апарат обґрунтування варіантів стратегічних рішень у сфері національної безпеки та прогнозування можливих їх негативних наслідків у визначених сферах. Наукові розробки з даної проблематики вкрай обмежені. Тому для підготовки та обґрунтування важливих рішень у системі забезпечення національної безпеки необхідно розробити універсальний метод реагування на виклики, небезпеки та загрози національній безпеці держави.

Сьогодні практика обґрунтування та прийняття управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки у провідних державах світу ґрунтується на методах моделювання можливих сценаріїв розвитку ситуації.

На жаль, аналіз накопиченого досвіду реагування українського керівництва на деструктивні фактори й загрози показує, що в системі забезпечення національної безпеки України практично відсутня цілісна процедура обґрунтування альтернативних варіантів рішень, не проводиться їх експертиза, не прогнозуються можливі негативні наслідки їх реалізації, у тому числі не аналізується їх вплив на збереження позитивного іміджу держави та

забезпечення стабільності в суспільстві, хоча в розпорядженні вищого політичного керівництва є ситуаційний центр управління президента.

Це свідчить про необхідність суттєвої модернізації системи обґрунтування й прийняття стратегічних рішень, розширення можливостей ситуаційного центру управління Президента, впровадження методів і моделей імітаційного моделювання, прогресивних інформаційних технологій і т.ін.

Для усунення згаданих недоліків науково-педагогічні працівники кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою Національної академії при Президентові України впродовж 2010-2015 р.р. розробили та успішно використовують в навчальних цілях експрес-метод реагування на виклики та загрози реалізації національних інтересів. Головною метою методу є оптимізація процедури пошуку сукупності альтернативних управлінських рішень, адекватних структурі та динаміці внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці. Впровадження вказаного методу у навчальний процес при підготовці фахівців для сфери національної безпеки, свідчить про суттєве підвищення оперативності та якості підготовки управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки держави.

При розробці вказаного методу враховувалось, що на виконання функцій розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України, запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси в системі забезпечення національної безпеки повинні бути задіяні такі функціональні складові:

стратегічний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, військовій та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках;

прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву;

розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;

оцінювання відповідності розроблених пропозицій і рекомендацій чинній нормативно-правовій базі національної безпеки, системі національних інтересів та їх пріоритетам, міжнародним угодам та зобов'язанням України у галузі безпеки;

експертиза проектів рішень і прогнозування негативних наслідків у разі їх прийняття;

ситуаційне моделювання сценаріїв реалізації управлінських рішень з виконання планів нейтралізації загроз;

оцінювання ефективності реалізації планів нейтралізації загроз у вибраних сферах забезпечення національної безпеки та їх оперативне корегування тощо.

За вхідною інформацією про стан міждержавних відносин, хід реалізації національних інтересів з урахуванням впливу зовнішніх факторів та внутрішніх умов функціонування держави здійснюється стратегічний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках.

У процесі моніторингу за визначеними процедурами здійснюється виявлення викликів, небезпек і загроз та проводиться оцінка їх характеру, спрямованості, масштабу та рівня, що обов'язково повинно фіксуватися у відповідному розділі паспорта загрози⁵⁸.

Далі здійснюється прогнозування впливу виявлених викликів та загроз на забезпечення національної безпеки та прогнозується інтегральне значення можливого зниження рівня національної безпеки стосовно кожної з визначених сфер, на основі якого розробляється пакет пропозицій щодо попередження, усунення та нейтралізації виявлених викликів та загроз.

⁵⁸ Про призначення, структуру та зміст Паспорта загрози див. вище у розділі п. 8.3

Розроблений пакет пропозицій доповідається особі, яка приймає рішення і залежно від ситуації створює штаб оперативного реагування, віддає йому попередні розпорядження (наприклад ступінь залучення Служби зовнішньої розвідки до уточнення ситуації та підтвердження даних) та ставить завдання щодо реагування на виявлені виклики та загрози.

Штаб оперативного реагування залучає необхідну кількість фахівців та експертів відповідних сфер, які під його керівництвом обґрунтовують найбільш доцільні з їх погляду варіанти рішень. Штаб також організовує незалежну експертизу проектів рішень.

На даному етапі незалежність експертизи досягається тим, що виконавці експертизи не входять у штаб і не залучаються до розробки проектів рішень. Якщо інформація має відкритий характер, то штаб може організовувати громадську експертизу варіантів рішень. Завданням експертизи є також прогнозування негативних наслідків варіантів рішень для різних сфер національної безпеки.

Одним із найбільш відповідальних завдань штабу є відбір (фільтрація) лише тих варіантів рішень, які перебувають у правовому просторі, є найбільш ефективними та результативними (допускають найменші прогнозні втрати при реалізації національних інтересів, що є особливістю запропонованого методу) та не тягнуть за собою катастрофічних наслідків для держави, суспільства та населення.

Відфільтровані варіанти рішень доповідаються особі, яка приймає рішення (ОПР). Оскільки ОПР несе особисту відповідальність, то їй доповідаються також і результати експертиз усіх варіантів рішень та прогнозовані відносно кожного із них очікувані негативні наслідки від їх впровадження. Із запропонованих варіантів ОПР відбирає найбільш доцільний з її точки зору варіант і приймає рішення на його впровадження.

Організаційні структури, на які покладаються функції реалізації управлінських рішень, розробляють генеральний план нейтралізації виявлених викликів та загроз на основі ситуаційного моделювання і сценарного аналізу

окремих етапів плану. Обов'язковим слід вважати побудову дерева сценаріїв і таблиці їх вибору залежно від розвитку ситуації.

На основі генерального плану розробляються часткові плани (виписки) для кожного суб'єкта системи забезпечення національної безпеки держави. Для контролю за якістю реалізації часткових планів організуються відповідний моніторинг та оцінювання ефективності їх виконання у вибраних сферах забезпечення національної безпеки та їх оперативне корегування штабом за принципом зворотного зв'язку.

Цільова функція системи забезпечення національної безпеки, що реалізує даний метод, полягає у виборі такого рішення в умовах появи нових викликів та загроз, яке б мінімізувало шкоду від їх очікуваного впливу на рівень національної безпеки у визначених сферах з урахуванням вимог, прийнятих у секторі безпеки держави, і діючих у системі фінансових, ресурсних та інших обмежень.

Таким чином, вказаний метод дає змогу більш якісно вирішувати завдання щодо своєчасного виявлення викликів та загроз національній безпеці та своєчасно надавати політичному керівництву держави достовірну, узагальнену, стратегічно орієнтовану інформацію щодо поточного рівня ефективності державної політики національної безпеки, прогнозувати тенденції їх змін у визначених сферах, готувати варіанти науково обґрунтованих рішень щодо попередження та нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

9.3. Моделі міждержавного протиборства та технології врегулювання конфліктних ситуацій

Базова модель міждержавного протиборства. Міжнародні відносини в геополітичному трикутнику «Україна – Російська Федерація – країни Заходу» характеризуються крайнім ступенем загострення, що обумовлено міждержавним протиборством, в ході якого використовуються технології

дестабілізації суспільно-політичної та економічної систем, технології регіональної дезінтеграції держави, що насамкінець може призвести до втрати державності Україною.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими науковими та практичними завданнями вивчення технологій дестабілізації суспільно-політичної і економічної систем, технології регіональної дезінтеграції держави, що в свою чергу, дозволить розробити комплекс заходів з протидії загрозам національній безпеці України, а саме: розвідувально-підривній діяльності іноземних спеціальних служб; загрозі посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян; спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України.

На підставі аналізу актуальних досліджень і наукових публікацій можна зробити висновок про те, що сьогодні є досить широкий набір технологій дестабілізації суспільно-політичної та економічної систем. Практично в більшості із них у якості основних потенціальних дестабілізуючих факторів можуть бути використані: кризові явища суспільно-політичного життя в столиці держави; етнотериторіальні люфти в геополітичній структурі регіонів світу; економічна криза в країні; масові порушення прав людини; надання підтримки «державам-терористам»; поширення політичного тероризму в країні; порушення міжнародних режимів, що регулюють воєнно-політичні питання міжнародної безпеки.

Така ситуація надає можливість державі-нападниці здійснити: дискримінацію влади держави-супротивника у вирішенні проблем забезпечення суспільно-політичної стабільності із метою її подальшої делегітимізації; створення та подальша підтримка

сепаративних рухів та опозиції, включаючи військову допомогу; приведення опозиції до влади та закріплення позитивних результатів операції.

Варто зазначити, що боротьба між державами по своїй природі суттєво не відрізняється від боротьби взагалі і представляє собою такий вид взаємодії систем, який виступає засобом їхнього виживання. Боротьба – це загальний закон розвитку всього суцього, який формулюється в діалектиці у вигляді закону єдності і боротьби протилежностей. З точки зору теорії систем боротьба представляє собою процес виведення системи-конкурента зі стану рівноваги. Відповідно, в міждержавному протиборстві дестабілізація суспільно-політичної та економічної систем супротивника залишається важливою передумовою для перемоги над ним. Таке порушення рівноваги досягається заздалегідь спланованими або випадковими стратегічними діями.

Дестабілізації інколи називають стратегією непрямих дій, хоча на певних етапах вони можуть бути підтримані й прямим застосуванням військової сили. Наприклад, наприкінці ХХ століття перед нами виникли такі історичні факти, коли в ході протиборства на міжнародній арені без безпосереднього застосування воєнної сили почали розпадатися держави та коаліції держав - СРСР, Варшавський договір, Югославія, Чехословаччина та інші. В кінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття в більшості випадків США і НАТО досягали своєї політичної мети шляхом реалізації стратегії непрямих дій, тобто, по суті без прямого застосування своїх збройних сил проти держав, які призупинили своє існування.

Аналіз перебігу подій дестабілізації суспільно-політичної та економічної систем на прикладі пострадянських країн, розпаду Югославії дозволяє побудувати *базову модель міждержавного протиборства*, складовими якої, в свою чергу є моделі: створення ситуації економічної нестабільності; політичної дестабілізації суспільно-політичного життя в столиці держави; політичної дестабілізації «зовнішнє управління результатами виборів»; політичної дестабілізації суспільства екстремістськими організаціями;

політичної дестабілізації суспільства сепаратистськими та терористичними організаціями; регіональної дезінтеграції держави.

В свою чергу, кожна із зазначених моделей передбачає поетапне та цілеспрямоване проведення низки заходів, зокрема, модель регіональної дезінтеграції держави, передбачає наступні етапи (стадії).

Перший етап: формування паспорту заданих територій. Ці заходи здійснюються розвідувальною спільнотою зовнішнього оточення (розвідувальні служби держав, ТНК, недержавні терористичні, екстремістські структури). Це необхідно в подальшому для прийняття рішення про використання історичних подій, тобто форми проведення ініціювання політичної нестабільності і підготовка її сценарної програми.

Другий етап: створення поля необхідних умов – відповідних змін у соціально-культурній, економічній і внутрішньополітичній сферах в ході яких стають можливими реалізація наступних пунктів сценарію ініціювання політичної нестабільності. Цей етап є необхідним в силу того, що ініціювання політичної нестабільності можливе лише при її підтримці хоча б частиною суспільства заданих територій. При проведенні заходів цього етапу, зокрема, вирішуються такі завдання: формування на заданих територіях спільноти союзників зовнішнього оточення, на яких покладається здійснення наступних фаз дестабілізації; формування у більшості населення пасивного відношення до ініційованих заходів політичної нестабільності. Вирішення цих завдань досягається за рахунок впровадження через різні інформаційні канали необхідних ціннісних настанов. Певні соціальні (етнічні, релігійні) групи, які передбачено використати зовнішнім оточенням в якості підтримки розробленої сценарної програми, виокремлюються із загального соціального фону заданих територій і тим самим формується їхня певна окремішність.

Аналіз процесів розпаду СРСР та СФРЮ ілюструє, що опорою для зародження сепаратистських тенденцій, як правило, є зарубіжні общини. Саме за кордоном провідними діячами цих общин, при підтримці певних політичних та розвідувальних організацій розробляються відповідні програми,

визначаються і просуваються «офіційні» лідери «руху». Паралельно з цим здійснюється перенос основних ідей вироблених за кордоном програм в соціальні прошарки регіону. Це здійснюється як за допомогою представників общин зарубіжжя, котрі приїхали на свою «історичну батьківщину» і ведуть тут пропаганду, так і за допомогою спеціально створених інформаційних каналів, які працюють в «потрібному» політичному напрямі (радіо, телебачення, друкована продукція, комунікаційні інформаційні мережі). Вони діють в інтересах тих, хто на думку закордонних ініціаторів політичної нестабільності повинен стати домінуючою силою в сепаратистському русі регіону. Основний принцип роботи ЗМІ в даному випадку – представлення недостовірної інформації на користь сепаратистської групи. Вся «фактична пропаганда» в цей період базується або на спотвореній, або недостовірній інформації.

Особливо варто зазначити, що час на проведення перших етапів буває скорочено до мінімуму, якщо соціальні групи, на які робиться ставка і які становлять основу сепаратистського руху є не місцевим населенням. Наприклад, основними поборниками незалежності Боснії від СФРЮ, були переселені туди «саджаки» – мусульмани, вихідці із Саджаку, невеликої гірської місцевості на півдні Сербії. Також і в іншому конфлікті основне ядро «Визвольної Армії Косово» становили далеко не місцеві косовські албанці.

Третій етап: початок активної фази керованого хаосу – ініціювання конфлікту, основу якого може становити як політичне так і побутове підґрунття (побутові суперечки або бійки). Приводом такого конфлікту є будь-які дії, які обмежують права і свободи конкретних представників певної групи в регіоні, представників сепаратистських тенденцій. Головну роль на цьому етапі відіграє інформаційно-пропагандистське супроводження подій, що розгортаються. З цією метою до місця конфлікту виїжджають правозахисники, лідери відповідних політичних та громадських рухів і головне, представники спеціально підготовлених для цього ЗМІ. Їхнє завдання представити в необхідному світлі «світовій спільноті» наявну проблему, піддати критиці дії влади і підштовхнути її до прийняття помилкових рішень, які загострюють кризу. Про можливо

підготовлений характер подій можна судити по швидкості організації так званих «загонів самооборони», або просто бойовиків «пригніченої» сторони.

Четвертий етап: соціальна конфронтація. Основним завданням цього етапу є виділення в ході розпочатого конфлікту території (якщо йдеться про сепаратистську програму) на яку претендує зовнішнє оточення з присвоєнням їй статусу «спірної» або виявлення проблеми, позитивне вирішення якої необхідне ініціаторам політичної нестабільності. Ініційований привід стає каталізатором подальших подій. Сепаратистами оголошується незалежність, що в свою чергу призводить до конфлікту із соціальними групами, які підтримують правлячий політичний режим. Центр виявляється не здатним забезпечити підтримку своїм прибічникам оскільки, як правило, він буває політично заблокованим тиском «світової спільноти». Логічним продовженням подій є виникнення сепаратистських рухів вже в середині відокремленого регіону.

Підсумком параду суверенітетів стає початок громадянської війни. Громадянський конфлікт в рамках регіону починається, як правило, представниками трьох сторін: сформованими «державними структурами суверенного утворення» тобто незаконними військовими формуваннями регіону, який відділився, військами центральної влади і найбільш активними прибічниками центру – також незаконними військовими формуваннями, які управляються місцевою адміністрацією ворожою до новоутвореного «уряду» відокремленої території. На даному етапі втручання зовнішнього оточення у воєнний конфлікт носить опосередкований характер у вигляді політичного та економічного тиску і так званої «гуманітарної допомоги» зброєю і військовими радниками. Основне завдання зовнішнього оточення в цей момент – не допустити військової поразки підтримуваних сепаратистів. Для досягнення цієї мети робиться усе, щоб перенести активні бойові дії в затяжну, мляву війну малих диверсійних редів. Якщо на першому етапі війни гинуть самі відчайдушні бійці титульної нації (представники центру), то в цій боротьбі на виснаження прибічники попереднього режиму приречені на поразку, оскільки максимально позбавлені підтримки ззовні.

Починають виникати так звані «зони безпеки» – території під захистом НАТО, збройних контингентів Російської Федерації, «голубих касок» ООН або іншого «миротворчого» збройного контингенту. Створення таких утворень дозволяє вирішити два завдання. По-перше, на цих територіях сепаратисти можуть зібратися із силами, відпочити від боїв. По-друге, в регіоні з'являються і починають діяти військові сили справжніх ініціаторів конфлікту.

П'ятий етап: миротворчий. Політиками зовнішнього оточення ініціюється так званий «конкурс мирних ініціатив». В ході нього пропонується низка проектів мирних домовленостей спрямованих на призупинення бойових дій. Підставою запропонованих варіантів миру є можливість закріпити «успіхи» сепаратистів (якщо вони є). Досягнення згоди планується за рахунок прибічників центру. Навіть якщо вони і перемогли в бойових діях, політичний тиск з боку зацікавлених держав (ембарго, відміна навіть символічних санкцій по відношенню до їхніх супротивників, загроза авіаційних ударів) спонукають їх прийняти не вигідні умови миру.

Шостий етап: гуманітарна інтервенція. Даний етап розпочинається з потужної пропагандистської кампанії, лейтмотивом якої є створення із представників прибічників центру образа агресора і насильника. Для досягнення цієї мети ЗМІ будуть готувати репортажі про етнічні та релігійні чистки з боку представників центру. Подібні злочини з боку сепаратистів висвітлюватися не будуть. Разом з тим, з досягненням цієї мети дії «агресора» отримують моральне засудження з боку релігійних лідерів та юридичне – через міжнародний трибунал. Паралельно з цим здійснюється озброєння сепаратистів, як правило в обхід накладених санкцій. Після нагнітання істерії інспірується привід для військового втручання з боку зовнішнього оточення.

Сьомий етап: формування режиму нового порядку. Заключний етап полягає у створенні колабораційного управління на контрольованій зовнішнім оточенням місцевості. Фактичне захоплення заданих територій, здійснених на етапах соціальної конфронтації та гуманітарної інтервенції ініційованої керованої кризи, закріплюється юридичним і дипломатичним шляхом.

Технології врегулювання конфліктних ситуацій. Врегулювання конфліктів – це цілеспрямована діяльність як суб'єктів конфліктного процесу, так і зацікавлених у врегулюванні даного конфлікту сил і сторін. Мета такої діяльності – створення умов для переходу від стадії переговорного діалогу, що не відбувся, між учасниками суперечки (яка неминуче веде до конфлікту) до стадії взаємоприйняттого компромісу.

Врегулювання конфліктних ситуацій рідко досягається без участі посередників, третьої сторони, яка виконує роль арбітра. Третя сторона при розділенні протиборчих сил повинна забезпечити: контроль за дотриманням кордонів, рубежів відведення, а також умов користування спільними угіддями, джерелами водокористування тощо; патрулювання зони (коридору) безпеки і попередження відповідно до законодавства або обумовлених угодою способів порушень її режиму; посередництво у врегулюванні виникаючих суперечок і конфліктів, примирення сторін, сприяння в наданні гуманітарної допомоги.

Завершальною фазою врегулювання конфлікту є укладення договору згоди, що вимагає копіткої погодженої роботи не лише безпосередньо в зоні самого протистояння, а й за його межами зі сторони третіх сторін і міжнародних організацій, що беруть участь або зацікавлених у ліквідації конфліктної ситуації.

Вирішення проблеми формування оптимальної стратегії управління конфліктами має спиратися на певні принципи, які дозволяють б реалізувати в повному обсязі зусилля з метою послідовного обмеження насильства у сфері стосунків як між конфліктуючими сторонами, так і між учасниками конфлікту і стороною-арбітром, яка часто відіграє роль елемента механізму управління конкретним конфліктним процесом. Серед вказаних принципів, зокрема:

послідовного обмеження й виключення застосування силових засобів у процесі управління конкретним конфліктом (у тому числі з боку третіх сил);

розширення застосування несилових засобів, що використовуються для вирішення завдання управління конфліктами;

альтернативності варіантів виходу з ситуації конфліктного розвитку;

зміни інтересів учасників конфлікту, що впливають на процес розвитку конфліктних стосунків між ними;

не посягання на «суверенітет» і життєво важливі інтереси і права кожної із сторін конфлікту з боку третіх сил.

Реалізація цих принципів і формування на їхній основі оптимальної стратегії державного управління конфліктними відносинами між різними суб'єктами мають забезпечити припинення активного використання силових засобів сторонами конфлікту. Це першочергове стратегічне завдання, реалізація якого може відкрити можливості для налагодження спілкування між суперниками з метою послідовного компромісного врегулювання суперечностей.

Щодо можливих конфліктів, то найважливішими завданнями є створення умов у системі взаємодії суб'єктів, які сприяють використанню несилових засобів у назріваючій ситуації конфліктного розвитку стосунків між певними суперниками, а також реалізація заходів, спрямованих на усунення предмета суперечки, зміну відношення до нього з боку суперників з метою запобігання конфлікту.

При цьому найбільш сприятливими для врегулювання конфліктів є фази: загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою – фаза ескалації.

У фазі загострення стосунків між потенційними конфліктуючими сторонами можливість врегулювання визначається тим, що вони не встигли задіяти збройні сили та завдати один одному жодної шкоди. Незважаючи на те, що зацікавленість сторін у мирному розв'язанні зменшується у міру того, як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають змогу не допустити до спалаху збройного конфлікту. Серед *технологій врегулювання конфліктних ситуацій*, передусім, варто виділити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Міжнародне посередництво у конфлікті полягає в тому, що третя сторона (держава чи міжнародна організація) вступає у взаємовідносини між потенційними противниками, ворогуючими сторонами, втягуючи їх у

переговорний процес. Тобто такий посередник передає інформацію про позицію та пропозиції сторін. Окремо треба виділити активне посередництво, при якому третя сторона переговорного процесу є джерелом ініціатив та пропозицій, спрямованих на відновлення компромісу між ворогуючими сторонами.

Взаємодія між ООН з регіональними і локальними організаціями.

Співробітництво з регіональними і локальними організаціями з метою підтримання миру та безпеки передбачено главою VIII Статуту ООН. Але тривалий період холодної війни не дозволяв розкрити потенційні можливості цього механізму до початку 90-х рр. У зв'язку із зростанням потреб у підготовці й проведенні операції з підтримання миру (ОПМ) прийшло розуміння неможливості самої лише ООН вирішити всі завдання та усвідомлення необхідності взаємодії з іншими організаціями-суб'єктами міжнародного права.

Нині ООН в інтересах забезпечення миру й безпеки підтримує взаємодію з такими ***регіональними*** організаціями, як НАТО, що засвідчило свою ефективність при відновленні миру в Перській затоці 1991 р. В Африці до операцій ООН залучалися різні регіональні й локальні організації: Організація африканської єдності, Ліга арабських держав, Організація ісламська конференція, Економічне співтовариство західно-африканських держав. У Центральній Америці та Карибському регіоні окремі групи держав і Організація американських держав надавали підтримку діям ООН у Нікарагуа, Сальвадорі й Гаїті. В Азії сприяння у врегулюванні камбоджійського конфлікту здійснювала Асоціація держав Південно-Східної Азії.

Найбільшого розвитку набуло співробітництво ООН з Організацією з безпеки та співробітництва в Європі та Радою Європи. Досягнення неофіційної домовленості між ООН і ОБСЄ призвело до чіткого поділу функцій: ООН зберігає за собою провідні позиції в миротворчих зусиллях у Таджикистані і Грузії (Абхазія), а ОБСЄ відповідає за вирішення завдань в Азербайджані (Нагірний Карабах), Грузії (Південна Осетія), Молдові (Придністров'я).

Превентивна дипломатія є конкретизацією міжнародного посередництва, оскільки передбачає конкретні дії відповідальних за здійснення зовнішньої політики органів та інституцій, пов'язані з запобіганням міжнародним спорам, врегулювання відносин між імовірними противниками та недопущенням до воєнного конфлікту. Зрозуміло, що превентивна дипломатія має випереджувальний характер і тим ефективніша, чим слабша гострота відносин між потенційними конфліктуючими сторонами.

Слідом за першою хвилиною успіхів у проведенні ОПМ після закінчення холодної світової війни були невдачі військ ООН у районі Великих озер, Сомалі і колишній Югославії, що викликало глибоке переосмислення можливостей, способів підготовки і здійснення таких операцій. У підсумку було зроблено стратегічний вибір на користь превентивної дипломатії та пошуку нових способів постконфліктного будівництва миру. Більше того, *концепцію превентивної дипломатії* було розширено за рахунок військових засобів по підтриманню миру. Розгортання сил ООН із превентивною метою стало одним із ефективних *способів* запобігання збройним конфліктам, що було підтверджено на прикладі превентивного введення військ у Македонію для того, щоб виключити поширення конфлікту на весь Балканський регіон. Було на практиці доведено, що невеликий миротворчий контингент володіє визначеним стримуючим потенціалом. Разом з тим, у політичному плані превентивна дипломатія має складну проблему, що полягає в переконанні політичних лідерів щодо необхідності дій на ранньому етапі. Однак її висока ефективність, підтверджувана значною економією фінансових і матеріальних ресурсів, дозволила Генеральному секретарю ООН віддати їй пріоритетне значення в програмі реформування ООН.

Отже, превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту.

Ефективність вище зазначених дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів відчують потребу у припиненні бойових дій; принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

У будь-якій ситуації активне міжнародне посередництво може бути ефективним, особливо за допомогою спеціальних місій, які мають на меті попереднє зближення позицій (хоча б досягнення принципової згоди на участь у переговорах) та підготовку до припинення воєнних дій та укладення мирного договору як на двосторонній основі, так і шляхом проведення міжнародних мирних конференцій.

В описаних вище ситуаціях як спонукальний засіб широко використовують силовий тиск, тобто економічну і політичну ізоляцію, погрозу застосувати збройну силу проти тієї сторони конфлікту, яка принципово відмовляється від припинення бойових дій, тощо.

У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту мало ймовірно, через те, що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні. Урегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіяні як силових, так і несилових засобів.

На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитись на мирне розв'язання.

На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту, однак, існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення цих заходів.

Є сенс зауважити, що на основі великого практичного досвіду за участю військ по умиротворенню населення колишніх колоній було вироблено й матеріалізовано ідею підготовки і проведення *операцій по підтриманню миру (ОМП)*.

Концепція ОМП знаходиться на межі між положеннями VI глави Статуту ООН (про мирне розв'язання суперечок) і вимогами глави VII цього ж Статуту (про примусові заходи для відновлення миру). Юридичною підставою для підготовки і проведення ОМП є мандат Ради Безпеки ООН, що визначається для кожної окремої місії. ОМП, що проводяться в різних регіонах планети, можна класифікувати за ознакою організації, яка взяла на себе відповідальність за їх проведення: глобальні – проведені під егідою ООН, трансконтинентальні – проведені НАТО або ОБСЄ, регіональні (локальні) – здійснені державами регіону, національні – проведені центральним урядом країни.

Миротворчість. Незважаючи на тенденцію активізації діяльності в галузі превентивної дипломатії і постконфліктного будівництва миру, основна частина ОПМ ООН залишається пов'язаною з миротворчим процесом, націленим на усунення політичних і стратегічних протиріч політичними, дипломатичними і юридичними засобами. Ця функція – на межі між запобіганням конфліктам і проведенням ОПМ. Способи досягнення цієї мети визначено ст. 33 Статуту ООН: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судові розгляди, звернення до регіональних органів і угод, інші мирні засоби на вибір сторін. Найбільшого поширення набули посередництво і переговори.

Разом із тим, розширення кола миротворчих завдань, визначило створення нових механізмів їхнього вирішення. В останні роки узвичаєно практику призначення «спеціальних представників» і «спеціальних посланників» Генерального секретаря ООН для виконання посередницьких функцій. Як правило, такі представники призначаються з числа найбільш авторитетних і досвідчених співробітників ООН або державних діячів. В

історії військового мистецтва аналог таким діям бачимо в практиці направлень представників Ставки ВГК у фронти на період підготовки і проведення ними стратегічних операцій. Наприклад, так було зроблено при пошуканні переговорів, що зайшли в тупик, у Східному Тиморі, Західній Сахарі, на Кіпрі. Діяльність спеціальних представників Генерального секретаря ООН яскраво виражена тенденція у всьому арсеналі засобів миротворчості.

Однак, на думку експертів ООН, у процесі миротворчості недостатньо використовуються *правові механізми*. І в першу чергу це стосується можливості Міжнародного Суду (МС) у Гаазі. Як приклад миротворчої діяльності МС можна навести його рішення від 25 вересня 1997 р. щодо суперечки між нашими сусідами – Угорщиною та Словаччиною з приводу проекту гідроелектростанції Габчи-ково на Дунаї. Рішення МС було позитивно сприйняте сторонами, що свідчить про високу *ефективність юридичних засобів* у миротворчій діяльності.

Підтримання миру. ОПМ мають своєю *загальною метою* припинення збройної боротьби, а проміжними *цілями* – скорочення масштабів протиборства, здійснення спостереження, надання допомоги в дотриманні раніше досягнутої угоди, надання сприяння у врегулюванні конфлікту, роз'єднання і виведення військ із спірних територій на основі резолюцій РБ ООН. При обох варіантах основним *способом* дій є втручання збройних сил у ролі сторони, що роз'єднує, без застосування сили проти учасників збройного конфлікту. ОПМ передбачають розгортання присутності ООН на місцях *за згодою* всіх конфліктуючих сторін. Традиційно ОПМ проводилися військовослужбовцями держав, які виділяють військові контингенти. Однак аналіз історико-наукового матеріалу, пов'язаного з ОПМ ООН, дозволяє виявити *стійку тенденцію* до збільшення числа поліцейських і цивільних службовців, які беруть участь в операціях.

Разом з тим, невдачі проведення ОПМ ООН у Руанді, Сомалі та Югославії призвели до перегляду способів підготовки і проведення подібних операцій. Останнім часом стала загальновизнаною необхідність проведення

визначених попередніх дій щодо створення передумов очікуваного успіху (аналог у військовому мистецтві – всебічна підготовка до проведення планованої операції). Так, миротворчі контингенти не вводилися під час збройного конфлікту в Ємені, тому що одна із сторін не тільки була проти участі сил ООН, але й загрожувала їх знищенням у випадку втручання.

Примушення до миру. Наступною *стійкою тенденцією*, як наслідок зростання кількості збройних конфліктів і числа держав, що втягуються в них, є набуття ОПМ *примусового* характеру з метою забезпечення повернення до дотримання норм міжнародного права після здійснення акту агресії або порушення миру. Основним *способом* примушення є, як правило, спільні дії багатонаціональних збройних сил за мандатом РБ ООН, що видається на підставі глави VII Статуту ООН. Силове примушення до миру може здійснюватися за двома основними варіантами. **Перший:** операція щодо примушення до миру проводиться при передачі військових формувань у підпорядкування ООН. **Другий:** операція проводиться без передачі військових формувань у підпорядкування ООН. Цей варіант усе частіше застосовується (наприклад, війна у Перській затоці, удар по Югославії, багатонаціональна антитерористична операція в Афганістані).

У той же час, в останні роки як *альтернативний спосіб* дій щодо силового примушення до миру на підставі ст. 41 Статуту ООН РБ рекомендує застосовувати «повне або Часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин». Пріоритет віддається економічним санкціям, мета яких – примушення держави-агресора змінити свої дії. Однак у цьому випадку виникають два негативні супутні явища.

У політичному плані найбільш складним є питання встановлення обов'язкових термінів дій економічних санкцій (безстрокові не допускаються), оскільки держави, залучені до санкцій, несуть непорівнянні економічні витрати, що негативно впливає на стан їх економік. У всіх випадках підставою для

встановлення періоду санкцій є резолюція РБ ООН. Однак нині у дипломатичних колах ведеться широка дискусія про розподіл економічних витрат між державами-учасницями на справедливій основі.

В етичному плані економічні санкції пов'язані із стражданнями населення держав, проти яких такі санкції застосовуються. Гуманітарні мотиви змушують РБ ООН здійснювати вилучення з режиму санкцій, не поширюючи їх, наприклад, на продовольство і медикаменти. Так було в Гаїті, Іраку, Лівії та колишній Югославії.

Будівництво миру. Під будівництвом миру розуміються дії щодо усунення причин і джерел збройних конфліктів з **метою** запобігання їх виникненню або рецидиву. З урахуванням культурних особливостей країни вибираються найбільш оптимальні **способи** зміцнення миру – заохочення терпимості, створення обстановки довіри, налагодження і підтримання взаємодії між конфліктуючими сторонами, підготовка і проведення виборів та референдумів. У 1990 р. уперше було видано мандат на підготовку й проведення виборів у Намібії. З того часу такий **спосіб будівництва миру** став практично основним і набув широкого застосування. У рамках ООН накопичено значний досвід, що підтверджує його ефективність. На всіх континентах у будівництві миру зусилля ООН мали всебічний характер – в Анголі, Західній Сахарі, Камбоджі, Мозамбіку, Нікарагуа й Сальвадорі.

Керування конфліктами. Під керуванням конфліктами розуміється запобігання виходу ситуації з-під контролю та їх переростання у відкриті воєнні дії, а також методична деескалація конфліктних ситуацій у разі їхнього виникнення. Конкретним прикладом таких дій миротворчих контингентів ООН є дії по роз'єднанню військ на Кіпрі та спостереження за роз'єднанням військ на Голанських висотах.

9.4. Державне реагування на загрози соціально-економічній та інформаційній безпеці

Методи реагування на загрози економічній безпеці. Сучасна економічна наука розглядає декілька концептуальних моделей забезпечення економічної безпеки як національних, так і регіональних систем господарювання. Зокрема, достатньо відома концепція економічної безпеки, заснована на ідеях і положеннях структурної жорсткості економічної системи, її керованості, високого рівня захищеності від зовнішніх викликів та загроз. Головною умовою економічної безпеки розглядаються **ресурси, потужності, стабільність, керованість.**

На основі подібних концептуальних положень вибудовувалась ієрархічна система економічної безпеки колишнього СРСР, інших країн соціалістичного табору. Вони реалізуються і сьогодні в економічних системах низки країн, перш за все Китаю, у більшості великих як приватних, так і державних економічних корпорацій, галузевих і регіональних економічних системах. Проте більшість дослідників ставлять під сумнів концептуальну реалістичність подібних положень, особливо якщо їх розглядати в контексті відкритої ринкової конкуренції та ресурсів економічного ризику. Дотримання подібних методологічних, світоглядних установок часто сприяє підміні поняття „економічна безпека” поняттям „економічна стабільність”. Економічна стабільність є безумовно базовою ознакою економічної безпеки, проте не єдиною. В широкому часовому контексті економічна безпека органічно поєднана з динамізмом розвитку, з інноваційними процесами, з елементами допустимого ризику.

Ринковій системі господарювання притаманним є те, що в основу забезпечення економічної безпеки господарюючих суб'єктів закладені ідеї структурної, функціональної варіативності як способу забезпечення конкурентоспроможності у просторі фінансового, трудового, товарного та іншого ринкового хаосу.

Варіативність інвестування, взаємодії з партнерами при зміні ринкової кон'юнктури та виклики економічних, соціальних, політичних суб'єктів уможлиблюють, згідно ідей прихильників подібних концептуальних положень, використовуючи ефект „накладання” індивідуалізованих, інноваційних, ризикованих дій та їхньої результуючої складової, знаходиться постійно у просторі сумарної сприятливої ринкової кон'юнктури, забезпечуючи таким чином прискорений обіг капіталу, ресурсів праці, наднормовий прибуток і достатньо високий потенціал економічної безпеки. Економічна безпека розглядається у цьому контексті як раціонально обґрунтована діалектична єдність інноваційних, ризикованих економічних дій в одних сегментах ринкових відносин та методів стабільного, технологізованого, прибуткового господарювання.

Як правило, подібні концепції забезпечення економічної безпеки реалізуються в системах господарювання, що мають надлишкові або недостатні ресурси для комплексної самореалізації своїх потреб, інтересів, життєвих установок. В свою чергу, прикладом діяльності в умовах дефіциту основних ресурсів є моделі нарощування потенціалу економічної безпеки, що використовувалися Німеччиною та Японією у післявоєнний період на початку 50-х років ХХ ст.

Варто зазначити, що сьогодні у світі існують якісно різні системи і моделі національної безпеки: американська – орієнтована на поєднання зовнішньої та внутрішньої безпеки, яку використовують за взірць більшість держав; японська – з акцентом на внутрішню соціальну безпеку; китайська, яка є концентрованим виразом систем безпеки держав, що здійснюють будівництво соціалістичного суспільства; системи, властиві державам, які нещодавно здобули незалежність, а також здійснюють глибинну переорієнтацію свого розвитку.

Сучасні США, Великобританія, Німеччина формують свої стратегії економічної безпеки на надлишкових, перш за все фінансових ресурсах, що дає змогу без шкоди економічним інтересам та економічної безпеки

виокремлювати зони господарювання з підвищеним рівнем економічного ризику, забезпечуючи цим умови для стратегічної, перспективної самодостатності і конкурентоспроможності.

Для країн з ринковою, донедавна з транзитивною економікою, які перебувають в зоні системної кризи (Україна, Російська Федерація та інші), найбільш оптимальна модель забезпечення економічної безпеки базується на творчому поєднанні ресурсів стабільності, керованості і дозованого економічного ризику в тих сферах господарювання, де можливо отримати максимальну соціально-економічну поточну ефективність, а також створити сприятливі умови для перспективних інноваційних проектів. Реалізація такої моделі економічної безпеки передбачає раціональне використання точкових технологій господарювання, зорієнтованих на максимальну результативність в мінімально стислі терміни. Економія часу стає базовою умовою у господарській успішності та економічній безпеці.

Державне реагування на загрози економічної безпеки реалізується через механізм державного регулювання економіки. Державне регулювання економіки – це система заходів щодо здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку, вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й забезпечення економічної безпеки держави.

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) передбачає: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища тощо.

Компенсаційна діяльність держави покликана компенсувати (лат. – зрівноважувати) недоліки або негативні наслідки функціонування ринку шляхом проведення антимонопольних та екологічних заходів, організації системи захисту для непрацевдатних та малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям тощо.

Регулююча діяльність держави передбачає регулювання економічних та соціальних відносин з метою реалізації певних цілей в системі забезпечення економічної безпеки.

Основні функції державного регулювання економіки:

цільова – полягає у визначенні цілей, пріоритетів і основних напрямків розвитку національної економіки;

стимулююча передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарюючих суб'єктів (їхні інтереси) і стимулювати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямку;

нормативна (регламентуюча) – держава за допомогою законів, законодавчих актів і нормативів встановлює певні правила діяльності для суб'єктів економіки, визначає правовий простір;

коригуюча – зводиться до коригування - розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя суспільства;

соціальна – передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин (наприклад, між підприємцями і робітниками), перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо;

контролююча – означає державний нагляд і контроль за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних та соціальних стандартів тощо.

Мінімальні функції держави: створення правової бази; захист конкуренції; забезпечення економіки необхідною кількістю грошей; мінімізація негативних екстерналій; розподіл і перерозподіл доходів; виробництво суспільних товарів і благ.

Основні принципи державного регулювання економіки:

наукової обґрунтованості – врахування вимог об'єктивних економічних законів, реалій економічного, політичного і соціального життя суспільства, національних особливостей;

погодження інтересів – державне регулювання економіки має бути механізмом погодження інтересів різних суб'єктів економіки: загальнодержавних, регіональних, групових (підприємців, робітників, споживачів, виробників тощо);

системності – обумовлений функціонуванням національної економіки як великої складної системи, що включає різні рівні й елементи. Тому державне регулювання економіки, охоплюючи різні об'єкти, має виходити із системних засад у вирішенні економічних, соціальних, зовнішньоекономічних, культурних, екологічних та інших проблем;

цілеспрямованості – державне регулювання має спрямовуватися на досягнення конкретних цілей;

пріоритетності — виділення основних соціально-економічних проблем розвитку країни, на вирішенні яких державі належить зосередити свої зусилля;

комплексності – необхідність використання державою всього арсеналу засобів та інструментів, що є в її розпорядженні (правових, економічних, адміністративних, прямих, непрямих, неформальних тощо);

адаптації – державне регулювання має ґрунтуватися на безперервному аналізі результатів оперативної оцінки й коригуванні впливу держави на соціально-економічні процеси залежно від внутрішніх чи зовнішніх умов розвитку країни;

мінімальної достатності: держава повинна виконувати тільки ті функції, які не може забезпечити ринок; функції державного управління мають певним чином розподілятися – на вищих його рівнях належить вирішувати ті проблеми, які не можуть бути з'ясовані на нижчих;

ефективності: організаційно-правове забезпечення управління економікою зобов'язані здійснювати спеціальні органи державної влади й управління з чітко визначеними правами, компетенцією та обов'язками; економіко-організаційне – держава повинна використовувати важелі (форми, методи, інструменти), адекватні цілям і ситуаціям, що склалися;

порівнянність витрат (на утримання державного управлінського апарату та результатів державного втручання в економіку).

Методи державного реагування на загрози економічній безпеці в умовах еволюційного розвитку та кризи.

Ми вже знаємо, що неконтрольовані ринкові процеси мають руйнівний характер. Забезпечення економічної безпеки, безперечно, пов'язано з регулюванням економіки (діяльності суб'єктів господарювання), яке й забезпечує держава, а регулювання економіки здійснюється у формі економічної політики.

Залежно від характеру впливу на діяльність економічних суб'єктів розрізняють пряме і непряме (опосередковане) регулювання. Пряме регулювання ототожнюється з адміністративними, а непряме – з економічними методами. Поділ на пряме (адміністративне) і опосередковане (економічне) регулювання економіки в низці конкретних випадків є значною мірою умовним, а нерідко такий поділ навіть важко зробити.

Специфіка прямого методу в тому, що він є комплексом обов'язкових для виконання вимог і розпоряджень державних органів суб'єктам економічної діяльності. Прямий (адміністративний) метод є безальтернативним, він не залишає суб'єктам права вибору, не потребує від них економічного аналізу, порівняння варіантів тощо. Однак прямий метод регулювання за певних умов часто буває ефективним, оскільки починає діяти негайно й охоплює всіх суб'єктів, які діють у відповідному економічному просторі. Прямий метод включає такі важелі (інструменти): податки, ліцензії, квоти, тарифи, штрафи, державні капіталовкладення, юридично визначені норми амортизаційних відрахувань, регульовані ціни, субсидії, субвенції, пільгові кредити.

Непрямий метод полягає у впливі на економічні інтереси суб'єктів господарювання, створенні таких економічних умов, які змушують їх діяти у вигідному для держави напрямку. Непрямий метод ототожнюється з економічним саме тому, що він потребує від чинних суб'єктів проведення економічного аналізу та порівняння, дає можливість самостійного вибору.

Непрямий метод не руйнує ринкову ситуацію, не обмежує її на відміну від прямого методу, а тільки видозмінює її. Це дає йому беззаперечну перевагу перед прямим, адміністративним, регулюванням. Разом з тим у опосередкованого регулювання також є вада, яка обумовлюється великим часовим лагом між моментом прийняття рішень і їхніми результатами. Непрямий (економічний) метод включає такі інструменти: бюджетні, податкові, грошово-кредитні, інвестиційні, амортизаційні, інноваційні, індикативне планування, а також морально- психологічний вплив.

Отже, методи регулювання економіки реалізуються за допомогою конкретного інструментарію економічної політики, або засобів (важелів) впливу на господарські процеси. Прямий і непрямий методи (адміністративний та економічний) мають у своєму арсеналі різні засоби, властиві конкретно тому чи іншому методу.

Державне реагування на загрози інформаційній безпеці. Методи державного реагування на загрози інформаційній безпеці значною мірою зумовлені загрозами інформаційній безпеці. На сучасному етапі державотворення основними загрозами інформаційній безпеці України є:

поширення у світовому інформаційному просторі викривленої, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України;

прояви комп'ютерної злочинності, комп'ютерного тероризму, що загрожують сталому та безпечному функціонуванню національних інформаційно-телекомунікаційних систем;

зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет;

негативні інформаційні впливи, спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів України;

використання засобів масової інформації, а також мережі Інтернет для пропаганди сепаратизму за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками;

несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів органів державної влади;

розголошення інформації, яка становить державну та іншу передбачену законодавством таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави;

порушення встановленого регламенту збирання, обробки, зберігання і передачі інформації з обмеженим доступом в органах військового управління та на підприємствах оборонно-промислового комплексу України;

несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, незаконне збирання та використання інформації з питань оборони;

реалізація програмно-математичних заходів з метою порушення функціонування інформаційних систем у сфері оборони України;

перехоплення інформації в телекомунікаційних мережах, радіоелектронне глушіння засобів зв'язку та управління;

інформаційно-психологічний вплив на населення України, у тому числі на особовий склад військових формувань, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби;

недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства, недосконалість партійно-політичної системи, непрозорість політичної та громадської діяльності, що створює передумови для обмеження свободи слова, маніпулювання суспільною свідомістю;

негативні інформаційні впливи, в тому числі із застосуванням спеціальних засобів, на індивідуальну та суспільну свідомість;

поширення суб'єктами інформаційної діяльності викривленої, недостовірної та упередженої інформації;

відставання вітчизняних наукоємних і високотехнологічних виробництв, особливо у сфері телекомунікаційних засобів і технологій;

недостатній рівень інформатизації економічної сфери, зокрема кредитно-фінансової системи, промисловості, сільського господарства, сфери державних закупівель;

несанкціонований доступ, порушення встановленого порядку роботи з інформаційними ресурсами в галузях національної економіки, викривлення інформації в таких ресурсах;

використання неліцензованого і несертифікованого програмного забезпечення, засобів і комплексів обробки інформації;

недостатній рівень розвитку національної інформаційної інфраструктури;
відставання України від розвинутих держав за рівнем інформатизації соціальної та гуманітарної сфер, насамперед освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури;

недодержання прав людини і громадянина на одержання інформації, необхідної для захисту їх соціально-економічних прав;

поширення в засобах масової інформації невластивих українській культурній традиції цінностей і способу життя, культу насильства, жорстокості, порнографії, зневажливого ставлення до людської і національної гідності;

тенденція до витіснення з інформаційного простору та молодіжної культури українських мистецьких творів, народних традицій і форм дозвілля;

послаблення суспільно-політичної, міжетнічної та міжконфесійної єдності суспільства;

відставання рівня розвитку українського кінематографу, книговидання, книгорозповсюдження та бібліотечної справи від рівня розвинутих держав;

зниження наукового потенціалу в галузі інформатизації та зв'язку;

низька конкурентоспроможність вітчизняної інформаційної продукції на світовому ринку;

відтік за кордон наукових кадрів та суб'єктів права інтелектуальної власності;

недостатній захист від несанкціонованого доступу до інформації внаслідок використання іноземних інформаційних технологій та техніки;

неконтрольована експансія сучасних інформаційних технологій, що створює передумови технологічної залежності України;

приховування, несвоєчасне надання інформації або надання недостовірної інформації населенню про надзвичайні екологічні ситуації чи надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру;

недостатня надійність інформаційно-телекомунікаційних систем збирання, обробки та передачі інформації в умовах надзвичайних ситуацій;

низький рівень інформатизації органів державної влади, що унеможливує здійснення оперативного контролю та аналізу стану потенційно небезпечних об'єктів і територій, завчасного прогнозування та реагування на надзвичайні ситуації.

З огляду на вказані загрози діяльність органів виконавчої влади щодо забезпечення інформаційної безпеки України має бути зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства і людини **за трьома головними напрямками:**

інформаційно-психологічному, зокрема щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі задля утвердження загальнолюдських та національних моральних цінностей;

технологічного розвитку, зокрема щодо розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, впровадження новітніх технологій створення, обробки та поширення інформації;

захисту інформації, зокрема щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації, в тому числі технічного захисту інформації в національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак.

Держава з метою забезпечення інформаційної безпеки України має вживати таких заходів:

вдосконалення інформаційного супроводу державної політики, діяльності українських громадських організацій та суб'єктів підприємницької діяльності за кордоном;

організаційно-технічне, інформаційне та ресурсне сприяння держави вітчизняним засобам масової інформації, що формують у світовому інформаційному просторі позитивний імідж України;

посилення інформаційно-просвітницької діяльності серед населення щодо забезпечення національної безпеки України в разі повноправного її партнерства з державами - членами ЄС та НАТО;

інтеграція в міжнародні інформаційно-телекомунікаційні системи та організації на засадах рівноправності, економічної доцільності та збереження інформаційного суверенітету;

гарантування своєчасного виявлення зовнішніх загроз національному інформаційному суверенітету та їх нейтралізації;

залучення засобів масової інформації до забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захисту конституційного устрою, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних засад суспільства; підвищення ефективності функціонування органів державної влади;

підвищення конкурентоспроможності вітчизняної інформаційної продукції та інформаційних послуг;

розвиток національної інформаційної інфраструктури на засадах стимулювання вітчизняних виробників і користувачів новітніми інформаційно-телекомунікаційними засобами і технологіями, комп'ютерними системами і мережами;

проведення систематичного аналізу застосування засобів, форм та способів інформаційної боротьби у воєнній сфері, визначення напрямів забезпечення інформаційної безпеки держави;

удосконалення законодавства з питань інформаційної безпеки, координації діяльності органів державної влади та органів військового управління під час вирішення завдань забезпечення інформаційної безпеки;

удосконалення видів і засобів захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних мережах, що задіяні в управлінні військами і зброєю, від несанкціонованого доступу;

удосконалення форм і способів протидії інформаційно-психологічним операціям, спрямованим на послаблення обороноздатності держави;

підготовка спеціалістів з питань інформаційної безпеки у воєнній сфері;

створення дієвої та прозорої системи громадського контролю за діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування, громадсько-політичних структур, зокрема через створення системи Суспільного телебачення і радіомовлення України;

поліпшення взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями у сфері боротьби з проявами обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та маніпулювання масовою свідомістю;

підтримка вітчизняних виробників високотехнологічної продукції, насамперед комп'ютерно-телекомунікаційних засобів і технологій;

формування вітчизняної індустрії інформаційних послуг, підвищення ефективності використання державних, корпоративних і приватних інформаційних ресурсів;

гармонізація законодавства України з питань інформаційної безпеки в економічній сфері з міжнародними нормами і стандартами;

розроблення та вдосконалення методів і засобів захисту інформації;

забезпечення сталого розвитку національного медіа-ринку під час впровадження в Україні цифрового телерадіомовлення;

посилення державного контролю за додержанням вимог інформаційної безпеки в системах збирання, обробки, зберігання і передачі статистичної, фінансової, біржової, податкової та митної інформації;

комплексна інформатизація процесів формування, розподілення і контролю за використанням бюджетних коштів;

удосконалення системи статистичної звітності з метою підвищення оперативності, достовірності і релевантності звітної інформації;

формування та реалізація державної політики національного духовного та культурного відродження, яка відповідає інтересам Українського народу і визначає чіткі критерії і пріоритети формування інформаційної політики в соціальній сфері;

запобігання монополізації національного інформаційного простору;

вдосконалення законодавчого регулювання діяльності засобів масової інформації, зокрема, з метою підтримки діяльності, спрямованої на формування оптимістичної морально-психологічної атмосфери в суспільстві, популяризації національних культурних цінностей, сприяння соціальній стабільності і злагоді;

державна підтримка вітчизняного виробника інформаційної продукції;

забезпечення технологічної конкурентоспроможності України у сфері інформатизації та зв'язку;

розвиток міжнародного науково-технічного співробітництва в сфері забезпечення захисту інформації у міжнародних телекомунікаційних системах;

удосконалення системи охорони та захисту права інтелектуальної власності;

науково-технологічний супровід формування і розвитку в Україні інформаційного суспільства з урахуванням вимог забезпечення інформаційної безпеки України;

розширення можливостей доступу громадян до світового інформаційного простору, зокрема до наукової та науково-технічної інформації;

проведення комплексного аналізу екологічного стану територій та їх виробничого потенціалу з метою вироблення інформаційної політики щодо впровадження концепції сталого розвитку;

застосування сучасних аерокосмічних, комп'ютерно-телекомунікаційних та геоінформаційних засобів і технологій для комплексного моніторингу, профілактики і своєчасного реагування на надзвичайні ситуації;

створення бази даних екологічно безпечних технологій і продукції, їх розробників, виробників і постачальників, результатів маркетингових досліджень екологічного ринку;

підвищення рівня інформатизації галузі страхування для акумулювання коштів на відшкодування збитків від надзвичайних ситуацій, а також на довгострокове інвестування заходів із мінімізації ризиків життєдіяльності й господарювання.

Варто також зазначити, що для інформаційного суспільства характерним є зростання значущості прав на доступ до інформації, на захист від небажаної інформації, на інформаційне і консультаційне обслуговування. З огляду на це, для державної влади як соціального інституту особливого значення набувають три типи обов'язків: забезпечувати доступ до тієї чи іншої інформації; синтезувати і презентувати інформацію, що має суспільний інтерес; сприяти розвитку інформаційної сфери у країні. Реальне виконання владою вказаних інформаційних обов'язків гарантує інформаційну прозорість, гласність діяльності влади, що суттєво унеможлиблює поширення таких негативних явищ, як корупція і зловживання службовим становищем, обмежує сферу впливу мафіозних структур.

Таким чином, наявність повної і достовірної інформації, її ефективне використання є необхідною умовою сталого розвитку економічної та соціальної сфер, держави й суспільства. Процес набуття інформації перетворюється із бажаного і довільного за своєю результативністю на нагальний і життєво важливий. Дедалі більше стає зрозумілим, що в інформаційному суспільстві, з одного боку, організації будь-якого типу, надаючи доступну, прозору інформацію, підтримують загальносуспільну та власну безпеку, забезпечуючи «критичну масу» інформаційного поля. З іншого боку, у сучасному світі державна інформаційна політика все більше впливає на життєдіяльність країни. Отже, саме вона має визначально впливати на стратегію становлення демократичного інформаційного суспільства в Україні й повноцінну інтеграцію країни у європейський та світовий інформаційний простір. Зазначений різновид державної політики зумовлює розвиток системи інформаційної діяльності, правове регулювання національного інформаційного ринку та подальше формування інформаційного простору держави в інтересах особи та

суспільства. Виняткове значення в інформаційній політиці Української держави має забезпечення повноцінного функціонування державної мови в інформаційному просторі, зміцнення соціально-політичної стабільності українського суспільства, його духовне оновлення.

Інформаційна політика має забезпечувати взаєморозуміння і взаємодію влади та суспільства через ЗМІ і громадські зв'язки, координацію висвітлення діяльності органів влади, захист свободи слова, задоволення інформаційних потреб суспільства, формування високої інформаційної культури громадян.

Глава 10. Державне управління в умовах надзвичайних ситуацій

10.1. Класифікація, причини та ризики виникнення надзвичайних ситуацій в Україні

Класифікація НС. Згідно з Кодексом цивільного захисту України (Кодекс) НС – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

Джерелом НС є небезпечне природне явище, подія техногенного або соціально-політичного походження, поширення інфекційних хвороб людей, тварин і рослин, застосування сучасних засобів ураження.

В Україні надзвичайну подію відносять до НС за пороговими значеннями (нормативно встановленими межами, перевищення яких свідчить про належність події до НС) відповідно до класифікаційних ознак НС. Залежно від